

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 47
(19480)

2021 чылдың
июнь 30
среда

Хүннүн үнери — 03:48
Ажары — 21:17
Хүн дурту — 17:29

Садар өртээ хостуг 12+

УРУГЛАРНЫ ААЛЧЫЛАР БАЖЫҢЫНЧЕ КӨЖҮРГЕН

“Байлак” лагерьден уругларга эмчи дузазы

Бичии уругларның чайгы дыштанылганың кадык-шылга “Байлак” лагерьге коронавирустан аараан оолдар, уругларның болгаш лагерьниң ажилдакчыларының кадыының байдалының, оларның кадыкшылын баксыратпас дээш ап чорудуп турар хемчеглерниң дугайында Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыгга республиканың кадык камгалап сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Анатолий Югай Тыва Республиканың Чазаның бо неделяның баштайгы хүнүнде эрткен Аппарат хуралының үезинде илеткээн.

Июнь 28-те байдал-биле алырга, Бичии уругларның республика эмнелгезиниң баазаында госпитальда 35 уруг чогуур эмчи дузазын ап чыдар. Республиканың аграр лицей-интернадында обсерваторда 39 уруг-дарыг болгаш лагерьге ажилдап турган дөрт улуг кижиги.

Коронавирус илереттимзэн уругларны Кызылдың тудуг техникумунун ниити чуртталга бажыңыга чыттырган турган. Ниити чуртталга бажыңында уругларга чурттаар болгаш эмненир байдал чок болганындан, ада-иелерниң дилээ-биле уругларны ескээр көжүрер айтырыгны шиитпирлээн.

Кандыг-даа ие кижиге ажы-төлү эргим, чүгле бодунуң звес, өске-даа улустуң ажы-төлү болза дөмей-ле сагыжы аарып олурар. 92 кижиге чүгле үш-үш арыгланыр чер бар. Мындыг байдалга аразының ыраан сагыры-даа болдунмас дээрзи билдингир. Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы ада-иелерниң салган айтырыгларына харыялап, чогуур хемчеглерни уругларның кадыы дээш ажилдап кылып турар. Ада-иелер уругларының кадык байдалын айтырып долгап келирге, ажилдакчылар болдунар шаа-биле четтигип, уругларының дугайында медээлерни дамчыдып турар. Ынчалза-даа ада-иелерниң канчаарга-даа дүвүрөвес аргазы чок.

Кызылкожууннун төп эмнелгезиниң уруглар поликлиниказының эргелекчизи Аида Ховалыг лагерьден көжүргөн 92 уругнуң кадык

байдалы шупту эки, эмчиге чыттылары-биле кымны-даа чорутпаан дээрзин дамчыткан.

“Амгы үеде күш-ажыл болгаш социал политика сайыды болгаш шупту ажилдакчылар-биле бистиң уругларывыс кандыг байдалда турарын көрдүс. Ооң мурнундагызынга көөрдө, байдал ам бир өске. Өрээлдер арыг, аяныг, уруглар-даа таарзынып турар. Мен бодум база ие кижиге болганымда таарзынып тур мен. Бистиң дилээвисти шудургу күүседип, байдалды эде көрүп бергениңерге өөрүп четтирдим. Уругларывыс эки эмненип, дыштанып алырын, ада-иелерни дүвүрөвезин күзедим” — деп, лагерьге турган уругларның бирээзиниң авазы Аида Сюрюн чугаалаан.

Күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының албан-хүлээлгелерин күүседип турар Эдуард Сандан бүгү-ле албан черлериниң ажилдакчылары эпидемиологтуг истелгени деңге чорудуп турарын чугаалаан. Ооң түңнелин манап турар, амдыызында далаш-биле түңнелдер үндүрери элек.

“Байлак” лагеринге коронавирус халдавырлыг аарыгдан аараан уругларның ада-иелериниң дүвүрелин болгаш аарышкызын билип тур мен. Уругларның дыштаныр болгаш кадыкшылын быжыглаар черинге халдавырлыг айыылдыг аарыгдан аарыг бергени дээрге улуг улустуң харысалга чок болганының бурууз-дур. Ажы-биле чугаалаарга, кымның-даа манавааны берге байдал тургустунуп келген-дир. Бо болуушкунга хамаарыштыр далаштыг хуралга Чазак кежигүннерин чүнү-даа чажырбайн, чүгле шынын чугаалаарын диледим. Ажыл-херек нарын байдалда, берге айтырыглар бар. Ол дугайында шынчы болгаш үезинде дыңнадыр херек.

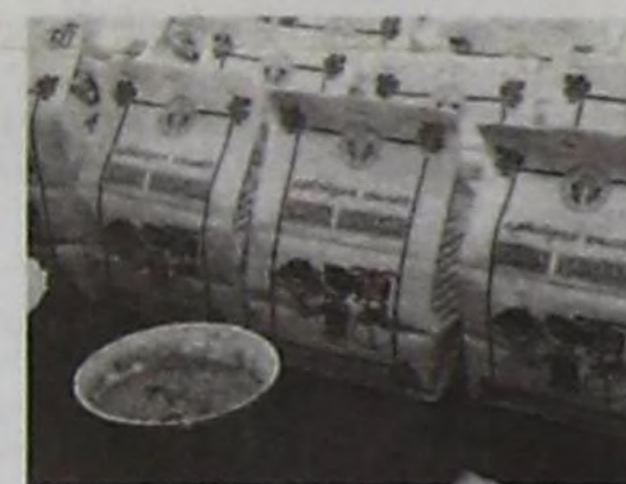
Күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Эдуард Санданга Тываның тудуг техникумунун ниити чуртталга бажыңында уруглар чурттаарына эптиг байдал чок дээрзин чөптүү-биле дыңнатканынга өөрүп четтирдим. Аарыг улус-биле харылзашкан уругларны “Буян-Бадыргы” аалчылар бажыңында көжүрер даалганы бердим. Ам оларның өрээл бүрүзүнде аңгы арыгланыр чер, хөнектер, айыыл чок розеткалар, эптиг оруннар бар. Ындыг байдалга уругларның кадыкшылы база эки болур. Бо айтырыгны бодум хуумда хыналдага алырын уламчылаар мен” — деп, Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг дыңнаткан.

Чыжыргана СААЯ.

Бөгүнгү үндүрүлгө:

**ТЫВА ДАЛГАН –
КАЗАХСТАНДА**

3-кү арында

**ЧӨӨН КОЖУУННУҢ
АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИ**

5-ки арында

**ЧА АДАР
АДААН-МӨӨРЕЙ**

8-ки арында

ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСТА

ВАКЦИНАЦИЯ 49 ХУУ КҮҮСЕТТИНГЕН

Коронавирус аарыга удур хемчеглер болгаш вакцинация республикада кандыг чоруп турарын база Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының ээлчеглиг хуралына сайгарып чугаалашкан. Июнь 28-тиң хүнүнде байдал-биле алырга, вакцинация баштайгы кезээн 61 477 кижи тарыткан. Вакцинацияны бирги кезээн 48 912 кижи тарыткан. Оларның аразында 10 282 кижи 60 хардан улуг назы-харлыг. Вакцина тарыдып алыр күзелдиг кижилер көвүдзүн, ынчангаш республикага вакцинация улам дүргедээриниң байдалы тывылган.

Вакцинацияның планы республикада 49 хуу күүсеттинген. Бо көргүзүп бүгү Россияда вакцинацияны ортумак деңгелинде 19 хуу бедик. Коронавируска удур вакцинацияны чорударының россияжи рейтингде Тыва дөрткү черде.

Коронавирустан аараан кижилерни чыттырып эмнээринге 630 орунну белеткээн, хостуг оруннар курлавыры 18,7 хуу. Республиканың №1 эмнелгезинин терапия салбырынга инфекцияга удур госпитальды ажыдарын белеткеп турар.

Коронавирус хамчыын Тыва неперет-пес дээш, бүгү-ле хемчеглерни эрге-чагырга болгаш медицина албан черлери ап чорудуп турарын Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг демдеглээш, республикага ковидке удур вакцина моон мурнунда берип турганындан 10 катап хөйүнү тускайлап бээр дугуржулга чедип алдынганын дыңнаткан.

БИЧИИ УРУГЛАР ЭМНЕЛГЕЗИН ТУДАР

Россия Федерациясының кадык камгалал сайыды Михаил Мурашко-биле Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг ужурашкан түннелинде, Кызыл хоорайга 150 оруннуг бичии уруглар эмнелгезин тутар дугуржулга чедип алдынган.

Бичии уруглар эмнелгезинин тутуунга хамаарышкан айтырыгларны тодаргайлаары-биле, Россия Федерациясының Кадык камгалал яамызының штаттан дашкаар кол педиатры Татьяна Куличенко найысылалга кээп чораан. Кызыл хоорайның кайы девискээринге эмнелгени тутарын сайгарып, чер участоктарын барып көргөн. "Иркутск" микрорайонга азы Чехов кудумчуга, Бичии уругларның соматика салбырындан ырак эвеске, чаа эмнелгени тутарын Тываның Кадык камгалал яамызы саналдап турар.

150 оруннуг бичии уруглар эмнелгезин "Кадык камгалал" национал төлевилелдин "Бичии уругларның кадык камгалалы" углянышкынның акша-хөреңгизи-биле тутар.

ШАГДААГА ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

Кызыл хоорайның улуг назы-харлыг чурттаачызы херээжен кижиден республиканың иштиги херектер сайыды полицияның генерал-майору Юрий Поляковка чагаа келген. Иштиги херектерниң Кызыл хоорай эргелелиниң участок төлээзи шагдаа Седенбиль Каң-оолович Каваага өөрүп четтиргенин чагааның автору илереткен болган.

Кызыл хоорайның Калинин кудумчунда хөй квартиралыг бажында чурттап турар ол херээжен кижи чанында квартирада коязы арагалап, кижилер чыып, дааш-шимзүн үндүрүп, амыр-дыш бербейн турарына хомудаан билдириш-кинни участок төлээзи шагдаага бижи кириген. Участок төлээзи, полицияның майору Седенбиль Каваа улуг назы-харлыг кижиниң билдиришкенин шыңгы кичээнге аяп, ооң арагачы коязын наркология диспансеринге чыттырар хемчегни алган.

Кожаларның аразында чаргы-чаалы-

ны сайгарары, оларны нүүртештирери участок төлээзи шагдааларның ажылында эң-не нарын болгаш берге чүүл. Бир эвес ындыг чаргы-чаалыны билдиргич болгаш үе-шаанда үзе шиитпирлевес болза, багай чүүлдерге чедирип болур.

"Участок төлээзи шагдаага оон мурнунда-даа дилеглиг билдиришкенин кирип турган мен. Оларның чаңгызы-даа Седенбиль Каң-ооловичиниң кичээнге чокка артпаан, шуптузун сайгарып, чогуур хемчеглерни алган" деп, чагаанын автор бижи, полицияның майору Седенбиль Кавааның белен эвес ажыл-ижинге чедирешкенин күзүн болган.

ТАҢДЫНЫҢ ХОВУЛАРЫНДА

Таңды кожууннун тараалаң ат-сураа бүгү Тывага шаандан бээр билдингир. Эң ылаңгыя совет үеде Таңдының ховуларына бедик дүжүттү элбээ-биле тарып өстүрүп турган. Социал-экономиктиг сандараашкын үезинде Таңдының ховуларының хөй кезии кагдынган. Ынчалза-даа тараажы салым-чаяанның, ажил-агыжы кижилерниң кызымааның ачызында Таңдының ховуларына тараа аймаа тарып өстүрери катап шуудап эгелзэн. Амгы үеде 25 муң га черде тараа аймаан тарып өстүрүп турар.

Тараалаң Таңдының ховуларына тарааның чалгып өзүп турар апарганында тараачын-фермерлер Александр Боровиков, Михаил Санников дээш өскелерниң-даа үлүг-хуузу улуг.

Хову ажилдарының үезинде Александр Боровиков тараачын-фермер ажил-агыжына 6-7 хире кижини хаара тутуп турар. Олар шупту ажил-ишке шудургу, эрес-кежээ механизаторлар.

Күрүнениң талазындан деткимчени база фермер алган. Чиигелдиг чээлиге 3 миллион рубльди алгаш, эрги тракторларына немештир чаа тракторну болгаш 2 комбайнны садып алган. Чээлиниң чартыын күрүн дуглаан.

Александр Боровиковтун тараачын-фермер ажил-агыжындан бода болгаш чылгы мал, хаан азырап өстүрүп чоруур арааттар тарааны мал чеминге ажыглаары-биле садып ап турарлар. Ынчангаш тараажы мал чеминге ажыглаар үнүш аймаан база тарып өстүрерин планнап турар.

АЛА-ТЕЙДЕ БАЗЫРЫКТАН ТЫПКАН

Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг шыгжамырының Тывада девискээринде эрте-бурунгу базырыктарны казып шинчилээри уламчылап келген. Ону Россияның эртемнер академиясының Материалдыг культура институтунун болгаш Орус географтыг нитилелдин археолог-географтыг комплекстиг экспедициясы чорудуп турар.

Чаа-Хөл кожууннун девискээринде Ала-Тей деп черде улуг эвес элзэн каш базырыктарны бо чайын казып шинчилзэн. Олар бистиң эрага чедир II-I, IV-V вектерде хун үезиниң базырыктары. Базырыктарның бирээзи 5-6 харлыг оолдун хөөрү. Оолдун чанынга улуг кижиниң дайынчы курун болгаш янзы-бүрү хевирниң согуннарын салып каан болган. Бичии оолдарны ынчаар орнукшудуп каары хун үезиниң базырыктарына чок турган, Ала-Тейден чоогундан тывылган базырыкта ындыг орнукшудуп бир янзы чүүл дээрзин археологтар демдеглзэн.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг хөөлбээниң эриктери чоорту буступ чадагайлань, чер адаандан эрте-бурунгу базырыктарның көстүп кээри Улуг-Хем биле Чаа-Хөл кожууннарда ховар эвес таварылга апарган. Ындыг базырыктардан тывылган согуннар баштарын, хылыштарны болгаш өске-даа тывыштарны тус черниң школарының музейлеринде безин делгеп салган.

Моңгуш ШАНГЫР-ООЛ
белеткзэн.

ТЫВАНЫҢ АНЫЯКТАРЫ ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ-БИЛЕ

Июнь 27 – Россияның аныяктар хүнүнде Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг аныяктар-биле Национал паркка ыяш тарыыр чараш акцияга киришкен.

Чаа тургустунган Тываның аныяктар херектериниң талазы-биле агентилелдин ажылының эге базымы болур бо хемчегге регионун бүгү ажил-амыдыралында боттарының үлүг-хуузу кириштирип чоруур хөй-ниитижи, эки турачы (волонтер) хөй аныяктар киржиссэн. Ындыг-даа болза республика девискээринде корона-вирус хамчыктыг аарыгның неперет турарын барымдаалааш, эпидбайдалдың санитарлыг негелделерин хажытпазы-биле хөй кижи чыылбаан.

Тос шивини Владислав Ховалыгның киржилгези-биле "Тиелелгениң волонтерлары", "Эмчи волонтерлар", "Культураның волонтерлары", "Улусчу фронтунун волонтерлары", "Тываның буянныг чуректери" аттыг хөй-ниити агымнарның эң-не идепкейжилери болгаш Аныяктар херектериниң талазы-биле агентилелден аныяктар демнежи тараан.

Владислав Ховалыг аныяктарның акциязын деткип киришкен, тараан ыяштарны доктаамал карапта, суггарып турарын чагаан. "Ыяш тарыыры – дыка эки буянныг үүле. Силер, аныяктар, байырлалыңарда дыка эки ажил кылып турар-дыр силер. Эр хейлер! Тараан ыяштар хөй чылдарда өзүп көвүдээр кылдыр доктаамал хайгаарап, ылаңгыя суггарарын черле утпас болза эки. Өске черге өзүп турган ыяшты экелгеш, ону каракавайн, кадырып, октаптары ышкаш багай үүле чок. Ону черле болдурбаалыңар" – деп, ол чугаалаан. Ол ышкаш моон-даа сонгаар найысылалдың ногаажыдылганын кичээнге салып, келир үеде салгалдарга чараш, арыг-силиг, ховар ыяштар өскөн, ногаан хоорайны арттырып каар дээш идепкейлиг болурун, бо берге аарыг тарап турар үеде кадыныч улуг кичээнге салырын утпазын Владислав Ховалыг аныяктарга күззэн.

Аныяктар хүнүнде тараан ховар ыяш – ак-көк (кремльдин) деп адаарывыс чараш шивилерни Красноярск крайның Ермаковскийде ховар үнүштер өстүрер черден (питомник) экелген. Гастелло аттыг Национал парктың ажилдакчылары бир

дөстү-ле 9 муң рубль-биле садып алган. Ол ыяштарны парктың төвүнде, фонтандан ырак эвес, көскү черде олурткан.

Амгы үеде республикада ажылын идепкейлиг чорудуп турар аныяктарның хөй-ниити организациялары ам аңгы удуртуп-баштаар черлиг. Ол дээрже ТР-ниң аныяктар херектериниң талазы-биле агентилели. Бо чаа тургустунган агентилелдин директору Эртине Кууларның чугаазы-биле, Аныяктар хүнүн шак мындыг акция-биле демдегеп турары улуг ужуур-уткалыг болуп турар. Ховар ыяш олуртурундан эгелзэн акция ТАР-ның 100 чылдаан юбилейин демдеглээр байырлыг хүнге чедир уламчылаар. Аңаа өске-даа күзелдиг аныяктар киржи болур. Акция чүгле ыяш тарылгазы-биле кызыгаарланмас, бок-сүрээ аштаар, дозулаар-будуур ажыптар дээш өске-даа суботниктер уламчылаар деп, аныяктар даргазы чугаалаан.

Акцияның киржикчизи "Тиелелгениң волонтерлары" агымның удуртукчузу Азияна Увангур болган хемчегге киришкенге өөрүп турарын илереткен: "Ыяш тарыыры дээрже дыка улуг уткалыг ажил, ылаңгыя аныяк улуска. Ыяш үр чыл дургузунда өзүп кээр болганда, ону тараан улустун база нызыны узаар деп билер мен. Ыяш хөй болган тутум, тынар агаарывыс арыг болур. Оон аңгыда, бистиң парыгывыстың иштинге мындыг ховар ыяштар (кремльдин шивилери) өзүп турарга, дыка чараш ышкажыл. Ынчангаш Аныяктар хүнү-биле бүгү үе-чергелерим, эш-өөрүмге байыр чедирип, эң-не кол чүүл – быжыг кадыкшылдыг болурун күзедим!"

Аныяктар хүнүн ыраккы 1958 чылдан тура, СССР үезинде, чайның бирги айының сөөлгү улуг-хүнүнде демдегеп турган. 1993 чылдан тура Аныяктар хүнүн июнь 27-де демдеглээр тускай хүн кылдыр чарлаан. Россиядан аңгы күрүнелер база боттарыны-биле Аныяктар хүнүн демдегеп турар. Чижээ, Узбекистанның аныяктары июнь 30-де байырлап турар, а февраль 2 – Азербайджанның аныяктарының хүнү.

Бо чылын Тывага аныяктар хүнүн мындыг акция-биле демдеглээни онзагай болган.

Карина МОНГУШ
Чуруктарны Александр ЕНЗАК
тырттырган.

Экономика

ӨГ-БҮЛЕВИС АКША-
ТӨГЕРИК-ДАА ҮСПЕЙН ТУР

«Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук база хуу сайгарлыкчыларның эгелээшкннерин деткиир» национал төлөвилелдин эки үрө-түннелдиг көргүзүлгелерин чедип алырынга социал керээ дорт салдарлыг.

Каттап, мөөгүлөп, тооруктаар черлери-биле байлак оран – Таңды дээр болгай. Ондарларның өг-бүлөзи оран-таңдызының байлаан чыып, акша-төгерики ажилдап ап турар.

Сайлык Ондар күрүнениң деткимчезин ап, сумузунда бой-дус байлаан (кат-чимис, эм оъттар, тоорук) болбаазырадыр «Алдын чочагай» деп цехти Балгазын суурга эрткен чылын ажиткан. Аныяк сайгарлыкчы оран-таңдызының хайырлаан байлаан болбаазырадыр дериг-херекселди четчелеп алган.

Сайлык боду программист, өөнүң ээзи Айыр-Санаа аш-чем бүдүрүлгезининиң технологи. Уругларынга Айыр-Санааның авазы Алла Анатольевна өмөк-дөмөк болуп чоруур. Ынчангаш өг-бүлө бизнестиниң эге базымнары салдыг деп болур.

Колдуунда республиканың чонунуң сонугралын оттурган хады чочагайындан вареньени бүдүрүп турар. Бо вареньени эрткен чылдың төнчүзүндө садып алыкчылар арыдыпкан. Ону чагыдып алыры-биле, чон хөйү-биле долгап кээр.

Хады чочагайын апрель, май айларда быжа бээр, чыыр. Эрткен чылын Ондарлар ону хөй

эвести чыган. Чүге дизе ынчан соодукчу улуг хааржактар чок турганы-биле чочагайларны хөйү-биле чыып ап, доңуруп алыр арга чок турган. Апрель, май айларны эрттирип алыр болза, хады чочагайы улгады бээр дээрзин Алла Анатольевна демдегледі.

– Эрткен чылын ниитизи-биле кат арай шоолуг элбек үнмээн болгаш, ооң өртек-үнези база өзе берген. Бир хууң инек-карааны 2000 рубльге саткаш, болбаазырадырга, шоолуг орулга кирбес. Тоорук үрүнүндө вареньени база улусдык сонуграар. Ооң чемижин сайлаар тускай херексел чокта, дыка шүүттүг. Песке ораап алгаш, маска-биле соктап тургаш, аңгылаар. Чоорту акша-төгерики чыып алгаш, тоорук сайлаар станок садып алыр бис. Ооң өртек-үнези 170 хире муң рубль. Тоорукту тускай температурага шыгжавас болза, дораан дүдүп эгелээр. Садып алганывыс беш шоодайның бир шоодайның чартыныга чедир безин ажыглап чадап турувуста, үрелип эгелээр. Ол үеде ийи соодукчулуг турган бис. Баштайгы базымнары эгелеп турда, черле шаптаразыннарлыг болбайн аан. Арга-дуржулга чоорту немежир болгай. Немеж улуг соодукчу, тоорук сайлаар станокту садып алгаш, тоорукту чондан хүлээп эгелээр бис.

Ажыл-херээн чаа эгелээн болгаш, кат-чимисти боттары чыгышаан, амдызында чурттакчы чондан бичиилеп хүлээп турган. Чоорту чаңгыс

чер-чурттугларындан доктаамал хүлээр пунктуну ажыдар. Тоорукту бир килде 200 акшага хүлээп ап турган. Ынчангаш ооң хемчээлин чоорту улгаттырар дээш, 330 килге чедир килдээр электрелиг деңзини саткан. Кат-чимис кургадыр херексели база бар. Варенье кудар шил сава-ларны чагыдып ап турар. Ооң этикетказын садып алганы өңнүг принтеринге үндүрүп алыр.

Честек-кат, көк-кат, инек-караа, чыжыргана, тыква, хадының ине бүрүлеринден вареньени хайындырып турар. Чыжырганын Эркин кожуундан садып ап турар.

Ондарларның өг-бүлөзи сезон эрте берген дээш черле анаа олурбас. Олар чазын шайлар (хадының ине бүрүлеринден болгаш ыт кадындан) кылып турар. Хадының ине бүрүлерин соок үеде чыыр. Шайдан өске хадының ине бүрүлеринден варенье база хайындырып турар. Эм-дом шынарлыг шай биле вареньени кады ажыглаарга, халдавырлыг аарылар үезинде мага-боттуң иммунитетин быжыглаар. Оон аңгыда, кышкы үеде хадының улуг чочагайларындан суй белектер кылып турар.

– Ажыл-төлүм ажил-агы чок турган. Биче бүдүрүлгезиниң ачызында өг-бүлевис акша-төгерики-даа үспейн турар бис. Ажыл чок улуска социал деткимче берип турары магальдыр. Амгы үеде варенье, шайлар, суй белектерни бажында кылып турар бис. Улаштыр төрөөн су-

мувусту сайзырадыр сорулганы салып, октаттыгана машина тургузар черниң богун аштап, үндүр сөөртүвүс. Чырыкты удавас кожуптар. Кат чыыр сезон келбээнде, чаа цехче көжөрүн кызыдар бис. Бо чазын хады чочагайын база чондан хүлээп эгелээр бис. Ону чыыры амыр эвес, үе негеттинер. Чамдык улус дыттың чөөүрээзин база чагыыр. Аргадан ону чыгаш, баштай чылыг сугга шыгыдар. Дараазында чылыг суглуг оңгачага база катап чуур. Кургай бээрге хаптааш, садар – деп, Алла Анатольевна ажил-ижин таныштырды.

Балгазын сумузунуң чагырга даргазы сумуда беш кижиле соц-керээ таварыштыр ажил-херээн (черлик үнүштер, зыт болбаазырадыр, узаныр-чазаныр цехтер)

ажыдып алганын дыңнатты.

– Социал керээниң киржикчилери шуптузу боттарының эки билер мергежилиниң аайы-биле акша орулга ажилдап ап турар хамаатылар кылдыр бүрүткөдип алган. Сумувустуң ажилгы, бурунгаар көрүштүг ажил-агы чок кижилерге деткимчени көргүзүптерге, оларның турсоруу улам-на көдүрлүп келди. Балгазынчыларның аразында кызымак, эгелекчи саналдарлыг улустар хөй. Ынчалза-даа олар оран-сава тудуунуң айтырынга бергедежи бээр. Орук кыдынга сумунуң шупту бүдүрүкчүлериниң бараанын садып-сайгарар болгаш аңаа-ла ону белеткээр цехтиг улуг чер чугула херек деп тус черниң сайгарлыкчылары саналдап турар – деп, Аян Монгуш чугаалады.

Реклама бизнестиниң шимчедикчизи дээр болгай. Амгы үеде социал четкилер бүдүрген бараан садар эпиг шөлчүгештерниң бирээзи. Ондарлар аңгы цехти ажыдып ап, ону элээн шуудадып алгаш, соцчеткилерге биче бүдүрүлгезиниң «Алдын чочагай» деп арынын ажыдып ап, барааннарын делгеп, садып эгелээр. Ол ынчан «Алдын чочагай» адын бадыткап, эзлеринге үнелиг металл дег үрүннерни эккээри чадапчок.

ТЫВА ДАЛГАН – КАЗАХСТАНДА

Улуг-Хем кожуунда «Оргаадай» ниитилели керээ ёзуугар тыва далганны Казахстанче экспорттаар дээрзин Тыва Республиканың Экономика яамызы дыңнадып турар.

«Биче болгаш ортумак бизнесте, хуу сайгарлыкчыларның эгелекчи саналын деткиир» национал төлөвилелди боттандырып турарының ачызында тыва чемни даштыкы чуртче садып үндүргөн.

Баштайгы 10 тонна далганны 500 муң рубль-биле садыглашкан. Республиканың Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузу далганның болгаш ооң хавының дизайнын кылчып берген. Казах дылда «Талкан» деп бижээш, хавын таарыштыр чараштап кылган.

Тыва далган дугайында садып алыкчыларга херек тайылбырның, чугула медээлерниң казах дылче очулгазын Экспорт деткиир төп белеткээш, идегелдиг партнёрну тыпчып берген. Белен аш-чем аймаа бүдүрүп турар бүдүрүлгелерниң продукциязының хемчээлин көвүдөдиринге, республиканың экономиказының экспорт талазы-биле күчү-шыдалын делгемчидеринге дөгүм болзун дээш, бо төптү тургускан.

– Экспорт деткиир төп-биле идепкейлиг ажилдап тургаш, экспорт талазы-биле билиглерни ыла-ылап, тодаргай кылдыр тайылбырладып ап болур.

Даштыкы чурттарже продукция чедирелгелерин организаастаар ажил экижири, эки үрө-түннелдиг болурунга идегеп турар бис – деп, Экспорт төвүнүн удуртукчузу Шагдыр Тумат чугаалаан.

Керээ чарып алырынга республиканың Экономика яамызы, Экспорт деткиир төп, Сайгарлыкчы чорукту деткиир фонд дузалашкан.

Экономика

"АК-СУГ" – ТЫВАНЫҢ КОЛ ЭКОНОМИКТИГ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг идигни бээр турган, Курагино – Кызыл аразында (410 км) демир-орук тудуун эгелээрин 2026 чылче соңгаарлаткан дугайында шиитпирни Россия Федерациязының чазаа бо чазын, апрель айда, хүлээп алган.

Курагино – Кызыл демир-орукунуң кол сорулгазы Тывадан бедик шынарлыг хөмүр-дашты Россияның металлургия комбинаттарына болгаш өске-даа чурттарже үндүр сөөртүрү турган-даа болза, демир-орук ажилдай бээр, Тываже кири сөөртүр бараан-сараан өртөз база оранчок бадар турган. Ол ышкыш демир-орук тудуунга, ону тудуп дооскан соонда, ажилдаар дыка хөй ажилчын олуттар база тургустунар турган.

Россия Федерациязының Президентизинге чедир деткимчени алган турган, Тываның каш салгал чазаа баштай Совет Эвилелиниң, оон федералдыг деңнелге саналдап келгени, Тываның социал-экономика хөгжүлдизинге кайы хире идиг бээрин сан-чурагай-биле тодаргай санап каан турган демир-орук тудуу бо удаа-да база соңгаарлаттынган-даа болза, оон өске, Тываның сайзыраарына улуг идигни бээр ужурулг база бир төлевилел ам бо хүннерде соксавайн уламчылап турары өөрүнчү.

Ол дээрже федералдыг болгаш регионалдыг чазактарның бүгү тала-биле деткимчезин ап турар, Тываның соңгу-чөөн талазында, Красноярск край-биле барык кызыгаарында, Чөөн Саян дагларының эдээнде Ак-Суг чes чыдымын шигээдир төлевилел болур.

"Интергео" башкарыкчы компанияга хамааржыр "Голевитиң даг-руда компаниязы" КХЭ ол ажилды 2007 чылдан эгелеп ам бо хүннерге чедир чорудуп турар.

Бо үе дургузунда казымал байлак чыдымын шинчилээр ажилдар доозулган. Ооң түңнели-биле шыгжамырның курлавырлары тодараттынган. Ниитизи-биле Ак-Суг чыдымында 534,8 миллион тонна өңнүг металлдыг руда, ооң иштинде 3 миллион 633,3 муң тонна чes, 77,9 муң тонна молибден, 83 тонна алдын бар деп илереттинген. Ону Россияның Кызыл-

мал-байлак ажыглаарының федералдыг агентилелиниң 2014 чылдың октябрь 31-де ат салганы протоколу ёзугаар күрүне балансызынче кириген.

Илереттинген курлавырлар талазы-биле Ак-Сугнуң өңнүг металлдар чыдымы Россияда эң улуг 5 чыдымнар аразынче кирип турар. Ынчангаш ону шигээдир, ында чыдар өңнүг металл рудазын бол-баазырадыр комбинат тудуу федералдыг төлевилел болур. Комбинат ажилдай бээр, ооң бүдүрген продукциязы – чes, молибден, алдын болгаш өске-даа холумактар делегей рыногунче база үнүп кээр.

Кызылдан 240 километр ырак, Чөөн Саян дагларының Соруг сынының мурнуу чарында, Ак-Суг хемниң бажында ол өңнүг металлдар чыдымын 1952 чылда геологтар Г.В.Махин биле Н.Е. Костин ажитканнар. Олар Хову-Аксында кобальт чыдымын тыпкаш, Сталин аттыг күрүне шаңналын алган геолог эштери ышкыш, шаңнадып мактапкан-даа болза, оларның аттары база Тываның төөгүзүнге артып каар ужурулг. Хову-Аксының кобальт чыдымын ажыдарына улуг үлүх-хууун кириген кижилер Улуг-Хемниң Ийи-Тал чурттуг малчын Хойтпак-оол Кыргыс дээрзин демдеглээр апаар. Ол демги геологтар-биле кады Сталин аттыг күрүне шаңналын алган турган.

Эрткен чүс чылда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге Хову-Аксының кобальт, Ак-Довурактың асбест

(даг-дүгү) комбинаттары улуг идигни берген турган болза, амгы, 21-ги чүс чылда, Тываның бурунгаар хөгжүлдизинге улуг идигни Ак-Суг чes чыдымын шигээдир төлевилел бээр ужурулг.

Совет үеде фабрика, заводтар тударда, ол фабрика, заводтар экономика талазы-биле карылгалыг, экология талазы-биле хоралыг-даа болза, партияның айтышкыны-биле улуг хоорайлар ортунга-даа хоралыг бүдүрүлгелерни тудуп турганы чажыт эвес. Ооң чижээнге Красноярск хоорайны кирип болур. Ам бо үеде карылгалыг болгаш хоралыг завод-

Шолбан Кара-оолдун удуртуп-баштап келгени Тываның Чазаа республиканың эрге-ажыын камгалаар дээр, быжыг тура-соруун көргүскенин демдеглес аргажок. Чижээ, Ак-Сугже орукту кожа-хелбээ Красноярск крайдан кылып болур турган-даа болза, Тываның Чазаа ынаар орукту албан Тываның девискээри, Туран-Хүт-Ырбан таварыштыр кылырын чедип алган. Картадан көөрге, комбинаттан чоокку демир-орук станциязынга чедир орукту край девискээринге кылып болур турган. Ону Тываның Чазаа, Чазакты бо чылдың апрель айга чедир удуртуп келген Шолбан Кара-оол болдурбааны кончуг шын болган.

Ак-Сугга тудар комбинаттың электри хандырылганын эң чиик өртектиг электро-энергиялыг Иркутск энергосистемазындан чорудар. Ак-Сугда комбинаттан Тоора-Хемче улуг энергия кирип кээр, үргүлчү үрелир дизель-электростанциядан үзүктелер электри хандырылганындан шуут шылап каан чон төпчүткен электри хандырылганын кирер.

"Интергео" БК болгаш "Голевитиң даг-руда компаниязы" КХЭ-биле Тываның Чазаның аразында чарган дугуржулга-керээ ёзугаар Ак-Сугга комбинат тудуунуң бо чылын таваан салыр черни, Ак-Сугже орук кылыр, электри шугуму тудар чер аштаар ажилдарже Тываның компаниялары, тыва ажилчыннар хаара туттунганы кончуг эки. Ам комбинаттың тудуунга болгаш комбинатка бодунга ажилдаар специалистер өөредип белеткээр даг техникумун Кызылга тургузар, ооң оран-савазын база тудары көрдүнген. Тываның, ам Владислав Ховалыг удуртуп-баштай бергени Чазаа Ак-Суг чes чыдымын шигээдир төлевилелди амыдыралга боттандырарда, Тывага, тыва чонга бүгү тала-биле ажыктыг болурун чедип аар дээрзинге чигзиниг чок.

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдизинге улуг идигни бээр ужурулг төлевилел дугайында доктаамал болгаш делгереңгей чырыдар сорулганы "ШЫН" солун мурнунда салып алган.

Мерген КЫРГЫС.

ӨСКҮС УРУГЛАРГА САГЫШ САЛЫЫШКЫН

Тываның Чазаа өскүс уругларны бажың-биле хандыраар бүрүн эргелиг ажил хүлээлгени республиканың Тудуг яамызынга дамчыдып бээрин шиитпирлээн. «Өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга социал деткимче талазы-биле немелде магадылалдар дугайында» республиканың хоойлузунга чогуур эдилгелерни кириген. Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг хоойлуга өскүс уруглар кирип төлевилелге адын салган.

Ындыг шиитпирни Россия Федерациязының Чазаның даалгазын күүседир-биле хүлээп алган. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларны чурттаар оран-сава-биле хандыраар ажил хүлээлгени 2020 чылдың ноябрьда харагал-заа органнары эвес, а тудуг албан чери күүседир кылдыр дамчыдып берген. Ооң мурнунда ук айтырыгы Россияның Президентизиниң деңнелинге ийи чыл дургузунда сайгарып келген.

Бо ажилды тудуг албан чери харыылаар кылдыр дамчыдып бээр, өскүс уругларга бажыңны чогуур үезинде бээринге, чурттаар оран-саваның шынарын экижидеринге ужу-дузалыг деп санап турар.

Өскүс уруглар 18 харлыг апаарга, ол үезинде чурттаар бажың-биле хандыраары бүгү чуртта чугула нарын айтырып болуп турар. Албан ёзунуң медээлери-биле алырга, бажың ээлчээнде 270 муң өскүс уруглар бар. Чыл санында 13 муң кижилер не-

межип турар. Оларның чартындан хөйү 23 хардан өрү назылыг хамаатылар болган.

Тывага өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларны бажың-биле хандыраар программа 2008 чылдан тура ажилдап эгелээн. Ук программа-биле чаа бажың-балгатты регионда чыл санында тудуп турар. 2021 чылдың январь 1-ге чедир 1792 өскүс уруглар бажыңны алган. Чурттаар бажың хереглээн хамаатыларның даңзызында бөгүндө 4,9 муң кижилер бар. Оларның 2,500 хирези 23 хардан өрү назылыг кижилер.

ТР-ниң Тудуг яамызынга бүрүн эргелерни дамчыдып берген болганда, өскүс уругларга болгаш оларның санынга хамааржыр улустарга күрүнениң тускайлаттынган бажың фондузун хевирлээрин болгаш ону башкаарын ук яамы харыылаар.

Тудуг яамызы өскүстерге бажың бээр, оларның-биле керээ чарып алырының дугайында шиитпирлерни хүлээр эргелиг болур.

Чурукту интернет четкилеринден алган.

НЕДЕЛЯНЫҢ ЭПИДЕМИОЛОГТУГ ДОПЧУЛАЛЫ

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң болгаш Тываның Кадык камгалал яамызының сан-медээзи-биле алырга, неделя дургузунда, 2021 чылдың июнь 19-тан 25-ке чедир хүннеринде 103 эмнедикчи аарыгдан экирээр болуп турар.

Лабораторлуг тестээшкениң аргазы-биле неделя дургузунда халдавырның 202 чаа таварылгазы илереттинген, ол болза эрткен неделяга көөрдө, 120 таварылга хөй. Ниитизи-биле 2021 чылдың январь 1-ден тура халдавырның 1704 таварылгазы илереттинген.

Неделя дургузунда Кызыл хоорайга 131 таварылга бүрүткеттинген, Ак-Довуракка – 3, Бай-Тайгага – 4, Барыын-Хемчикке – 3, Чөөн-Хемчикке – 5, Каа-Хемге – 8, Кызыл кожунга – 19, Мөңгүн-Тайгага – 2, Өвүрге – 2, Би-Хемге – 4, Таңдыга – 3, Тес-Хемге – 3, Тожуга – 1, Улуг-Хемге – 4, Чаа-Хөлге – 4, Чеди-Хөлге – 2, Эрзинге – 3. 2021 аараан кижиниң 29-у уруглар, 15-и – 65 хардан өрү назылыглар.

Июнь 27-ниң медээ-дыңнады-биле алырга, 948 кижилер эмнедип турар. Оларның иштинден 512 кижилер эмнелгеде чыттырган, 436 кижилер бажыңында эмнедип турар. Берге байдалдыг аарыг кижилерниң саны – 90, ортумак байдалдыг аарыг кижилерниң саны – 422 кижилер.

630 орунну чаткан, хостуг орун-дежектиң фондузу 18,7 хуу болуп турар. Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң терапия салбырының чанынга халдавырлыг аарыглар госпиталын аядар деп турар.

Өкпени кылымал арга-биле агаарладыр аппаратта – 2, думчуктан соруул-биле өкпени кылымал арга-биле агаарладыр аппаратта – 11 кижилер кошкан.

2021 чылдың январь 1-ден тура Covid-19-тан 33 кижилер хораан. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы болгаш Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелели чаа коронавирустан камгалал хемчеглерин шыңгы сагырының эргежок чугулазын сагындырып турар – аас-думчукту дуглап турар маскарны кедери, холдарны саваңнап тургаш даады чууру, хөй улус чылган хемчеглерге киржилгеден ойталаары, шын аштанып-чемненири.

Көдээ ажил-агый

ЧӨӨН КОЖУУННУҢ
АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИУКСААЛЫГ ИНЕКТЕР,
ЧҮГҮРҮК АЪТ

Чөөн-Хемчик – мал-маганның саны база девис-кээр талазы-биле Тывада улуг кожууннарның бирээзи. Ниитизи-биле 6 муң ажыг дөрбелчин метр черде чүс ажыг малчын кыштаглар, оларның аразында 60 ажыг “Кыштаг” губернатор төлөвилелиниң киржикчилери бол-гаш 2 муң ажыг дузалал ажил-агыйларында 120 ажыг муң шээр мал болгаш 17 муң ажыг мыйыстыг бода мал бактаап турарын кожууннун көдээ ажил-агый эргелели дыңнадып турар.

Оларның бирээзи Болат Монгуш Чыргакы сумузунуң Улуг-Хову деп черде герефорд азы эъткир уксаалыг инек-терни азырап-өстүрүп чоруур. Ол тос чыл бурунгаар, 2012 чылда, “Көдээ ажил-агыйны деткири болгаш көдээ ажил-агый продукциязының рыногун чогулчудары” деп республика чергелиг программа езугаар 110 баш бода малды хүлээп алган.

– Ынча хөй инектерни ажаап-карактап деп чүве берге-ле чорду. Даң бажында 7 шакта малды одарладып үндүрүпкеш, инек кажаазында өдөкти аштап турунда хүн эрте бээр. Кежээ ажилың доозуп турунда инектер база өдзэнче кирип келир. Ылаңгыя мал төрүп турар үеде дыка девиденчиг.

Чаа төрүттүнген бызаа, молдургаларны эмзирер дээш, чылыдыр одап каан өгден кажаага чедир, куртка-биле ораап алгаш, ай-дедир маңнап турумда, изиг-соок каккылашкаш, ишти база аарый бээр болган. Ынчангаш эге дээрзинде Көдээ ажил-агый яамызының специалистери-биле телефон дамчыштыр харылзажып, арга-сүмө айтырып шаг болган мен. Оон бээр ам тос чыл эрте бергенин билбейн бардым. Бода мал азыраар арга-дуржулгам база улгаткан – деп, эрес-кежээ малчын эр, эрестии кончуг хөөрөп олурду.

Бо чылын фермер кышты хүр ашкан. Хакас Республикадан садып эккелген герефорд азы эъткир уксааның инектериниң бо удаада баш саны база немежи, эр, кыс молдурга бызаалар эвээш эвес төрүттүнген.

Бода малды азырап тударындан аңгыда, беш ажы-төлдүң адазы Болат Монгуш Чөөн кожуунга база республика чергелиг чарыштарга чүгүрүк малдарын бо-ла салыр. Ачазы аът-хөлдү соодуп-баглаар, оол-дары мунар. Адашкыларның бо демниг күш-ажылы эки үрө-түннелдерлиг болуп, удаа-дараа шаңналдыг байзаларны чаалап ап турар. 2018 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир бири, ийги база сески шаңналдыг чер-лерни ээлеп турарын, ханада аскаан хүндүлел бижиктер херечилеп турар.

2018 чылдың июль 28-те Чыргакы сумузунуң Улуг-Чыргакы бажына болган адаан-мөөрейге Болат Монгуштуң кара аъды эртип келген. 2019 чылда Барыын-Хемчик кожууннун Наадым байырлалына база бири байзаже кирген. Эрткен 2020 чылдың Республика Наа-дымын Эрзин кожууннун Божалыг деп черге эрттирерге, 4 хардан улуг назылыг чүгүрүк малдарның аразына база-ла Чөөн-Хемчик кожууннун Чыргакы сумузундан чылгычы Болат Монгуштуң кара аъды 2-ги байзага төлөптүг болган. 2021 чылдың апрель 30-де Чөөн-Хемчик кожууннун Бора-Булак ховузунга Ак-Довурак хоорай болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннун Кубогу дээш болган маргылдаага дерт хар чедир назылыг чүгүрүк малдар аразына 8-ки шаңналдыг черже кирген.

– Кара аъттың чаалап эккелгени шаңналдары база эвээш эвес. Сиген кезер көдээ ажил-агый техниказы, мо-тоцикл болгаш аът баглаажы-биле-даа шаңнадып турган – деп, өгнүң херээжен ээзи Саида Монгуш чугаалалды.

ШЕВЕР ХОЛДАР ШЕМИ СУУРДА

Шемиде ажил чок хамаатыларның салым-чолунга октаттыг оран-сава кажан-на ийик дузалыг апаарын кым билген боор. Ынчалза-даа тус черниң эрге-чагыр-газы болгаш чоннуң аразында эпиг-демниг ажилдың түннелинде ол чогул берген.

Суурнуң чагырга даргазы Чодураа Куулар ажил чок Шолбан Ондар, Юрий Ховалыг, Сорок Монгуш болгаш

өске-даа эрес-кежээ эр кижилер-биле чугаалашкаш, СССР үезинде “Большевик” совхозтуң конторазы турган оран-саваны септеп-селип алгаш, ус-шеверлер төвүн ажадырын сүмележи, дугуржуп алган.

Бо талазы-биле Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы бол-гаш Тыва Республиканың Чазаанга айтырыгны тургускан соонда, Экономика яамызы деткээн болгаш 400 ажыг муң рубльди аңгылап берген. А Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы 200 муң рубльди шилчиткен.

Ук акша-хөреңги-биле алгы-кеш эттээр, ону чымча-дып болбаазырадыр станокту, даараныр машиналар-ны, ыяш дилдирер пилораманы садып алган соонда, ажил-иш хайныгып эгелээн. Бо хүннерде шемижилер алгы-кештен даараан тоннарны, тос кулаш аргамчы-сы-дымны, колум-чиримни болгаш оон-даа өске аът-хөлдүң дериг-херекселдерин хөмден кылып, белеткеп турар.

Оон-биле чергелештир чаштарга болуктар, эр, херээжен улуг кижилерге тыва идиктер, херектээштерни чүгле Шеми сумузундан эвес, а кожа чыдар суурлар Хөндергей, Чыраа-Бажы болгаш кожуун төвү Чадаана-дан безин чагыдып ап турар. Ыяш дилдирер станокка үндүрген тудуг материалдары-биле Шеми суурнуң чурт-такчылары бажың балгадын улап-тудары, шала, дээви-рин, серилерни септеп-чаартыры, эжик, соңга болгаш херим-кажаа кылырынга ажылап турарын пилораманың удуртукчузу Оюн-оол Кара-Сал чугаалады.

– Ам чаңгыс чидиг айтырыг – ол-ла үстүнде ады кир-ген, октаттыг оран-саваның оран-саваның ишти-даштын септеп-селиринге акша-хөреңгиниң не-гетинип турары – деп, Шеми суурнуң чагырга даргазы Чодураа Куулар демделеди. Бо чылдың сентябрьда Шеми сумузунуң үндезилеп тургустунганындан бээр 90 чыл болган оюнга чедир септелге ажилдарын доозар сорулга салдыганы.

“ХҮНДҮНҮҢ” САГГАН СҮДҮ

Теве-Хая суурнуң чурттакчылары Улан болгаш Айлана Саттар каш чылдар бурунгаар республикага динмиреп турган “Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө” деп төлөвилел таварыштыр 7 сая рубль түңнүг чээли акшаны күрүнөден алгаш, сүт болбаазырадыр заводту садып алган.

– 2013 чылдың декабрьда биче цехти ажиттывыс. Ынчалза-даа сүт продукциязы чок болганындан ол дораан Каа-Хем кожууннун Ильинка сүт-бараан ферма-зындан сүттү садып алыр ужурга таварышкан бис – деп, өгнүң херээжен ээзи Айлаң сактып чугаалады.

– Оон чылдаганы, тыва уксаалыг инектерни чүгле чайын саар, а кыжын сүдү соглу бээр болганында. А симменталь азы сүткүр уксаалыг инектерни кыжын-даа саап ап болур. Ынчангаш бистиң бүдүрүлгө ам-даа 50 хире сүткүр уксаалыг инектер болза, маңаа хары угда улуг ферманы ажыдып ап болур бис. Амгы үеде бистиң дөртөн ажыг саар инектеривистиң аразында чүгле 11 симменталь уксаалыг азы сүткүр инектер бар – деп, бо биче бүдүрүлгениң кежигүнү Айлана Сат чугаазын уламчылады.

База бир берге айтырыг сүт болбаазырадыр цех-те шупту ажилдары хол-биле кылып турары болур. Садып-саарып турар сүттүң ат-сывы (марка, этикетка) чыпшырап болгаш сүттү саваже кударын автоматчыдар, тускай дериг-херекселди садып алыры чугула. Бо дээрге база-ла биче бүдүрүлгениң хемчээлин улгаттылары, не-мей акша-хөреңги чээли алыры дээн ышкаш белен эвес айтырыглар болур. Маңаа база-ла Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының деткимчези эрежок чугула дээрзинге Чөөн-Хемчик кожууннун Теве-Хая сумузун-да Сарыг-Алаак деп черде “Хүндү” көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң кежигүннери ажилчын-кежээ өг-бүлө Улан болгаш Айлана Саттар бүзүрелдиг.

Сүт продукциязын болбаазырадыр бо биче хемчээл-диг завод Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожууннарда уруглар садтары, улуг на-зылыг кижилерниң бажың-интернаттары болгаш ишти-саатыг херээжен кижилерниң болгаш чаш уругларның кухняларын сүт продукциязы-биле хандырап талазы-биле керээ-дугуржулгаларын чарып алган ажилдап ту-рар. Оон аңгыда, Чөөн-Хемчик кожууннун төвү Чадаана хоорайда улуг эвес садыгны база ажыдып алган. Ында хайындырган сүт-биле чергелештир, эзжегей, саржаг, чөпкөк, быштак дээш оон-даа өске тыва чөмөрни кылып белеткээш, чонга садып-саарып турар.

ДУЗААРГАК МАЛЧЫН –
АЛДЫН СПОНСОР

Чөөн-Хемчик кожуунда муңчу малчын Алдын Тю-люш өскөлөргө үлөгерлиг, дузааргак, буянныг спонсор кижилерниң бирээзи. Ынчалза-даа Алдын Олеговичиниң малчыннап эгелээни, кижиниң сагыжына, дүжүңге-даа кирбес болушкун, бир аңгы төөгү-даа сагындырар.

– Мал-маганы муң чедир азырап-өстүрүп алыры кижиниң боду-нуң кызымаандан хамааржыр. Ынчалза-даа изиг күзел, кызы-мак чорук база турар. Чижээлээрге, мен он чыл бурунгаар, өске улус ышкаш, сураглыг малчын болуксааш, Шеми суурга малчын-нап эгеледим. Төрөл угбам болур, амгы үеде чагырга даргазы Чоду-раа Кууларның хоюн кадарып тургаш, он хойну шаңнал кылдыр алдым. Да-раазында Хөндергей сумузунда даайым Мөңгө-Назын Ондарның аалына кадарчыладым. Ол база меңээ өңү кылдыр 10 төрүүр хойну берген. Ынчангаш мээң баштайгы мал-маганым чүгле чээрби шаа шээр мал деп болур.

20 хойдан эгелээш, амгы үеде бир муң хире хой-ларлыг апарганымны сактып-бодоп кээримге, бодумга безин бүзүрөнчиг эвес ышкаш сагындырар. Бо хүннерде шупту 900 хире шээр мал, оон иштинде 100 хире өшкүлөр болгаш бир аскыр өөр чылгы база 30 хире саар инектерлиг, чаңгыс төвөлиг мен. Меңээ авам, угбам болгаш даай-аваларым база оларның уруглары дуза-лажып турар. Мал ажилына дем чокта хоржок, чаңгыс кижиге күш четпес.

Ийе, мен сөөлгү чылдарда чонга дузалажып, 20 баштан эгелээш, 60 баш чедир хойларны бодумнуң төрөлдөрүмге: угбаларым, дүмаларым болгаш чээн-неримге дузалажып, олар база бут кырынга туруп кел-зин дээш, анаа-ла халас бээр-дир мен. Чүгле чаңгыс негелдем, баштайгы төрүттүнген хураганнарын меңээ эгидип бээр, ол-ла.

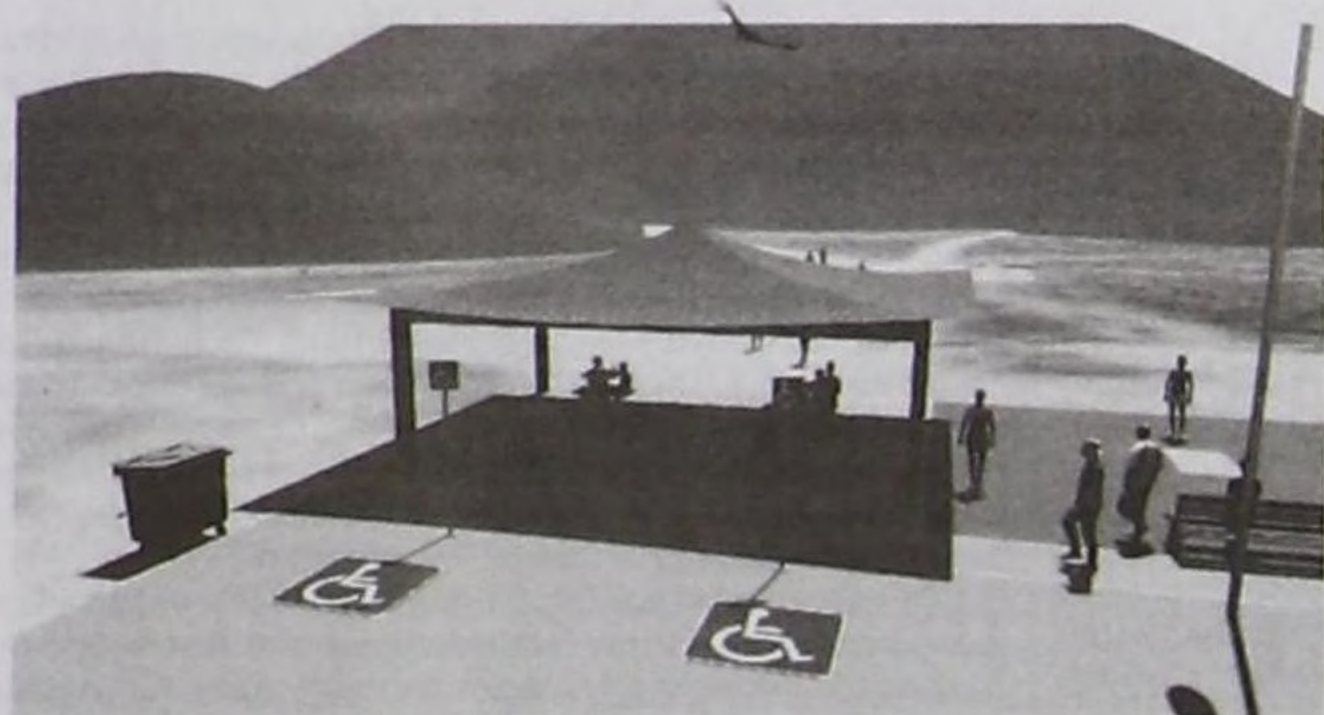
2019 чылда, ынчан Тываның Начын мөгези, Чөөн-Хемчик кожууннун Бажың-Алаак сумузундан Сылдыс Монгуш, Тываның малчыннар Наадымынга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазына шүүп каар болза, 100 баш төрүүр хойну бээр мен – деп азаан кижиге мен. Мээң ол күзелим, “чаагай сеткил бодаан аксым” ол хевээр бүде берген. Сылдыс Монгуш Наадымга шүглүп үнгөш, Тываның Арзылаң мөгези деп атты чаалап алган. “Сөглээн сөс, керткен ыяш” деп үлөгер домак бар бол-гай, мен ол дораан 100 баш хойну үзе сүрүп бердим. Ол ышкаш, хостуг хүрешке билдингир чедишкиннерлиг апарган мөге Артас Санаа, делегей чергелиг маргыл-даага мөңгүн медальды чаалап алырга, база 50 төрүүр хойну берген кижиге мен” – деп, мээң айтырыгларымга муңчу малчын харыылады.

Бо хүннерде хой кыргылдазы уламчылап турар. Малчын 900 ажыг баш шээр малдың 700 хирезин кыр-гып алган. Ам-даа 200 баш хойларны кыргыры арткан. Ол чаңгыс изиг күзелдиг. Кыштагже электри чырыын киригип, коштуруп алыры...

“Моон ырак эвес, чүс базым хире черде, кожуун төвү Чадаанадан Баян-Тала суурже электри чагыла-ры шөйлүп чоруткан. Бир эвес, “Тываэнерго” бүдү-рүлгезиниң инженерлери чөлшээрертер болза, ток күжү-биле ажилдаар хой кыргыры машиналарны садып алгаш, кожуп алыр аргалыг болур мен. Чырык хандырыл-газы турар болза, малчын кижиге кандыг-даа ажилдарны кылып, чогулуп алыр эпиг байдалдар тургустунуп келир – деп, Алдын Тюлюш чугаалааш, дузааргак, буянныг муңчу малчын бистиң-биле байырлашты.

Мерген ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

«ДӨГЭЭ» БААРЫНГА ЭПТИГ БАЙДАЛДАР ТУРГУСТУНАР

«Чурттаарында таарымчалыг хоорай хүрээлелдин хевирлээри» регионалдыг төлөвилелдин онлайн бадылаашкыны май 31-де доозулган. «Шын» солунун оон мурнунда үндүрүлгелеринде бо онлайн бадылаашкын дугайында чаңгыс эвес удаа бижип турган бис.

Кандыг-даа кижиле таарымчалыг, аяныг чараш девискээрлик черге чурттаксаар. Ынчангаш чурттакчы чонга бодунуң чурттап турар девискээринин келир үеде кандыг болурун боттары тодарадып, шилип алыр арганы берген турган.

Республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан иитизи-биле 19 муниципалдыг организациялар хемчегге киришкен. 14 хардан өрү назылыг хамааты бүрүзү чаңгыс катап бадылап турган. Барык бир ай дургузунда болган онлайн бадылаашкынга 35 546 кижиле үнүн берген. Кызыл хоорайдан иитизи-биле 9 төлөвилел киришкен. Хоорай чурттакчыларындан иитизи-биле 7542 кижиле бадылаан.

Бир дугаар черни 1728 үнүн

алгаш, «Дөгээ» дааның баарын чаартырының дугайында төлөвилел алган. Эң эвээш үнүн «Серебрянка» санаторийинин хей ниити девискээрин чаартыры көрдүнгөн турган. Ынчалза-даа «Чурттаарында таарымчалыг хоорай хүрээлелдин хевирлээри» регионалдыг төлөвилелдин негелдези-биле 2022 чылда 9 төлөвилелдин чаңгыс күрүнөдөн акашаландырышкынны алыр ужурлуг. Ынчангаш 2022 чылда «Дөгээ» дааның баарын чаагайжыдар. «Дөгээ» дааның баарында 50 машина туруптар тускай черни база оларның ийизинге кадының байдалы-биле кызыгаарлыг улуска машина тургузарында болгаш шимчениринге эптиг черлерни, узун сандайларны, арыгланар черни, бок октаар саваларны тургузары көрдүнгөн. 2022 чылда ук төлөвилелди боттандырынга акашаландырышкын болур. Удавас «Дөгээ» даанче үнүн турар чонга эптиг байдалдар тургустунар.

Айдың ОНДАР.

Экология

БОЙДУС КАМГАЛААРЫ – КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ ХЕРЭЭ

Россияның Бойдус хайгаралының шаңналдыг мөөрейинче Тываның школачыларын чалап турар.

«Экология – кижиле бүрүзүнүн херээ» делегей чергелиг шаңналды Россияның бойдус ажыгалының талазы-биле федералдыг албаны тургускан. Аңаа бүгү делегейиниң 7-16 харлыг уруглары киржир. Россия, Италия, Бельгия, Эстония, Белоруссия, Узбекистан, Казахстанның школачылары 550 чогадыкчы ажылдарын чоруткан. Бойдус камгалаар угланышкынны чогадыкчы ажылдарын – чуруктар, видеороликтер, репортаж, челлендж, акциялар, флеш-моб эрттиргенин социал четкилерге (Контактыда, Инстаграм, Тик-Ток, Ютуб) салып көргүзүп туралар. Шупту публикацияларны тускай хештег-биле демдеглээр:

#экологияделокаждого #ecologyiseveryone #рпндетям #рпнforchildren.

Шаңналдың номинациялары аңгы-аңгы: «Сохраним планету вместе», «Моя эко-семья – моя команда», «Юный эко-блогер», «Эко-тренды», «Эко-школа», «Эко-проект», «Эко-рисунок», «Эко-фокус», «Эко-мультфильм», «Эко-волонтер», «Юный эко-журналист», «Экология в мире».

Төлөвилелге киржир күзелдиг улус билдиришкенин албан ёзунуң <https://экологияделокаждого.рф> сайтына октябрь 1-ге чедир чорудуп болур. Тиилекчилерни болгаш лауреаттарны ноябрь 25-те Москва хоорайга байырлыг ёзу-

биле шаңнаарын планнап турар.

«Бойдустун берге айтырыглары дээш бичии уругларның сагыш човап турарын, оон кол чылдаганы – кижиле деп угап билгенин магадаар-дыр бис. Оларның чоруткан роликтерин, чуруктарын, шүлүктөрүн көөргө, карак чажы сыстып келир-дир. Ол бүгү коргунчуг чүүлдер херек кырында болуп турар-даа болза, чүгле чурук болуп артып каары күзөнчиг» – деп, Экология шаңналының парлалга албанының төлээзи Радионова тайылбырлаан.

Тиилекчилерни Бүгү-Россияның «Орленок» уруглар төвүнге дыштандырат. Төлөптүг уругларга айфон, айпад, ноутбук, интерактивтиг самбыра, проектор, акшалыг сертификаттарны тыпсыр.

Школачыларның чоруткан ажылдарын экологияделокаждого.рф сайтыда көргүзүп турар. Чурттап турар делегейивистиң бойдузун камнап хумагалаарында анык-чалыс салгалдарны кижизидер, харысгалыг болурунга өөредир сорулгалыг хемчегге киржири чугула.

Делегей чергелиг экология шаңналының парлалга албаны.

Бөмбүрзектин судалы

ИНДИЙ ХЕВИРИ КОНЧУГ ЧЫПШЫНЫЧАЛ

Коронавирустун Индияга илереттинген дельта-вариант хевири Кыдаттын Уханьга тывылган баштайгы хевиринден барык-ла ийи катап дүргөн тараачал дээрзин Бүгү-делегейиниң кадыкшылга организациязының (ВОЗ) кол эртем ажылдакчызы Сумья Сваминатан дыңнаткан.

Оон чугаазы-биле алырга, коронавирус аарыгның индий хевири амгы үеде делегейиниң сезен ажыг чурттарында тарай берген. Коронавирустун өске штаммдарындан «Дельта-вариант» хевириниң дүргөн тарап турары ол удатпас бүгү делегейге эң неперереңгей штамм апарының айылы-дыр» – деп, Сумья Сваминатан кичээндирген.

Коронавирустун эң баштайгы хевиринден «Дельта-вариант» ийи катап дүргөн тарап турар болганда, бо аарыгдан аараан кижиле чүгле ийи эвес, а дөрт...харын-даа сес кижиге ону чыпшырып каап болур дээрзин Бүгү-делегейиниң кадыкшылга организациязының эксперти С.Сваминатан чугаалаан. Хамчыктын 2020 чылда чадазынга өг-бүлениң кежигүннери шупту хары угда аарыг бээриниң таварылгалары эвээш турган болза, аарыгның ийи чалгынында өг-бүлелер тиги-биле аарыг бээриниң таварылгалары көвүдээнин база ол дыңнаткан.

Европа чурттарының шуптузунга индий штаммның калбаа-биле дүргөн тарап болурунун айылы барын Аарыгларны баш бурунгаар болдурбазының болгаш хайгаараарының Европа төвүнүн удуртукчузу Андреа Аммон сагындырган. Индияга илереттинген дельта-вариант хевириниң вирузу 2021 чылдың август айга чедир COVID-19-тун 90 хуузу өөскүдөр деп ол кичээндирген.

Европа чурттарында коронавирус аарыг аажок неперер турда, Россияда байдал өршээлдиг дээрзин Бүгү-делегейиниң кадыкшылга организациязының Россия Федерациясында төлээзи Мелита Вуйнович онлайн-конференция үезинде дыңнаткан. Медицина-санитар дүрүмнерин сагырын хайгаараар национал харылзаа институтунун хун бүрүде берип турар медээлеринге үндезилеп, ындыг түннелди Бүгү-делегейиниң кадыкшылга организациязы үндүргөн деп ол медеглээн.

COVID-19-ка удур хемчеглер Россияда канчаар-даа аажок шыңгы болганын Вуйнович чугаалааш, коронавируска хыналда тестилерни Россия делегей чурттарының аразындан эң-не хөйүнү кылганын онзаап медеглээн.

«Ол дээрке күрүнениң эрге-чагыргазының шупту деңнелдеринге, чурттуң шупту системаларына ап чоруткан шыңгы хемчеглерниң түннелди-дир» – деп, Бүгү-делегейиниң кадыкшылга организациязының Россия Федерациясында төлээзи айыткан.

КЫЖАНЫЫШКЫННАРНЫ ХҮЛЭЭП КӨРБЕС

Европа эвилелиниң кежигүннери күрүнелерниң баштыңнарының болгаш чазактарының даргаларының бо чылдың июнь 25-те Брюссель хоорайга эрттиргени саммиттин шийтири-биле Европа эвилелиниң ажык-дүжүүнге тааржыр нарын айтырыглар талазы-биле чугаалажышкыннары Россия-биле чорударының аргаларын дилеп көөрүн ЕЭ-ниң даштыкы политика талазы-биле албанының удуртукчузу Жозеп Боррельге дааскан. Оон-биле чергелештир Россияны чөпшээржилгелерге ыдалаар кызгадашкын хемчеглерин курлавырлап көөрүн база дааскан. Ол кызгадашкынга экономиктиг хемчеглерни калбаа-биле ажыглаарын саналдаан.

Европа эвилелиниң кежигүннери күрүнелерге болгаш өске-даа чурттарга удур чөңгээлзешкинерни Россия шегледип, эптиг-чөптүг политиктиг харылзааларны алгыда бээринге идегелди ЕЭ-ниң кежигүннери күрүнелериниң удуртукчулары илереткенер.

ЕЭ-ниң кежигүннери күрүнелериниң баштыңнары Белоруссияга удур экономиктиг кызгадашкыннары деткээш, политиктиг оппозицияны истеп-сүрерин соксадырынче бо күрүнениң политиктиг удуртулганын кыйгырган.

Россия чөптүг ажык харылзааларга беленин, политиктиг болгаш экономиктиг ыйыдышкыннары кажан-даа хүлээп көрбөзүн, хамаарышпас даштыкы политиканы бодунуң эрге-ажыктарына дүүштүр чорударын РФ-тиң даштыкы херектер сайыды С. Лавров медеглээн.

РОССИЯ ХӨГЖҮҮР

Россия Федерациязын Владимир Путин баштап турар үеде Россия улам хөгжүүр деп, Кыдаттын Коммунисттик партиязының Төп Комитетиниң күрүнелер аразының харылзаазының талазы-биле килдистин эргелекчизиниң оралакчызы Го Ечжо Кыдаттын Коммунисттик партиязының тургустунганындан бээр 100 чыл ою-биле холбашкан парлалга конференциязының үезинде медеглээн.

«Российжи күрүнө бодунуң хөгжүлдезинге көскү чедиишкыннерни чедип алган. Чуртта социал-политиктиг байдалдың чогулгалы, российжи чоннуң амыдырал-чуртталгазының байдалы улам-на экижи турарына Кыдаттын чону өөрүп турар. Президент В. Путинниң удуртулганы-биле Россия хөгжүлдениң бедиктеринче үнеринге бүзүрээр бис» – деп, Го Ечжо чугаалаан.

ТОС «ИГИЛЧИЛЕРНИ» ШААЖЫЛААР

Ирак күрүнениң Дээди суд чөвүлели Ислам күрүнөзи деп террорисчи бөлүктүн (ИК Россияда хоруглуг) тос дайынчыларын өлүрүп шаажылаар шийтири хүлээп алган дугайында тус черниң Al-Sumaria телеканалы дыңнаткан.

2014 чылда Сала-эд-Эдин провинцияны эжелеп алырынга киржип тура, тус черниң хей чурттакчыларын өлүреринге хамаарылгалыг болганын «игилчилер» истелге үезинде өчөөннөр деп ук телеканалга дамчыткан. Ынчангаш оларның бо үүлгедии «игилдин» тос дайынчыларын өлүрүп шийдер деп шийтири хүлээп алырынга чылдаган болган.

2015 чылдың апрель айда Ирактын Тикрит деп черге хей кижини хары угда хөмгөн 12 хөөрнү Ирак шериглер тыпкан. Ол хөөрлерге иитизи-биле 1,7 муң кижини хөмгөн болган. Олар шупту «игилчилерге» туттурган ирак солдаттар деп Ирактын шериг командьылары санап турар.

«Игилдин» тос дайынчыларын боой азып шаажылаар.

РОССИЙЖИ ШЕРИГЛЕРНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

Россияның Ортаагы далайда шериг-далай флорунуң болгаш Агаар-космиктиг күштериниң шериг ужар-чүүлү дайынның агаардан халдаашкыннарын дозар болгаш чок кылыр талазы-биле дайынчы өөредилгени эрттирген.

Россияның Сирияда агаардан халдаашкыннардан камгаланырының шериг кезектери боттарының дайынчы белеткелин база катап бедик деңгелге көргүскенер. Халдакчы хыдыкчы самолеттарның, вертолеттарның болгаш ужудукчу чок аппараттарның халдаашкыннарындан камгаланырынче болгаш оларны чок кылырынче шыңгы кичээнге дайынчы өөредилге үезинде угландырган.

МиГ-31к самолеттарның экипажтары Сирияда «Хмеймим» российжи шериг баазасындан Ортаагы далайның чөөн талазынче ужуп үнгөш, амгы үеде эң дүргөн ужар болгаш кончук күштүг ракеталар хевиринге хамааржыр «Кинжал» деп ракета комплекзин дайынчы байдалга ажыглаарының дайынчы өөредилгезин эрттирген.

Дайынчы өөредилгеге Ту-22м3 деп талыйтыр ужар бомбалакчы самолеттар база киришкен.

Сирияда «Хмеймим» российжи шериг баазасында Россия Федерациязының Чепсектиг агаар күштериниң чепселенишкенинде бар шупту хевириниң дайынчы самолеттары турар. Дайынчы даалгаларны күүседиринге олар кезээде белен.

Российжи медээлер агентилелдериниң ажык медээлеринден белеткээн.

Өөредилге болгаш эртем

АНЫЯКТАР ХҮНҮНДЕ ЧАЗАК БАЖЫҢЫНГА

Россияның аныяктар хүнүндө Чазак Бажыңыга идепкейжи аныяктарны демдеглээн байырлыг хемчег болуп эрткен. Аңаа чыгып келген аныяктарга Чазак Даргазының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг байыр чедиргеш, бедик мергежилдиг, бурунгаар чүткүлдүг, быжыг тура-соруктуг, сорулгазын чедип алыр дээш чаартылгалар болгаш бергедээшкннерден кортпас, чедишкнниг аныяктарны Тываның Чазак кезээде деткиир дээрзин дыңнаткан.

Оон аңгыда, хей ажы-төлдүг аныяк өг-

бүлелерге чуртталга байдалын экижидип алыры-биле сертификаттарны тывыскан.

РФ-тиң Президентизиниң өөрүп четтиришкн бижиин Айдың Кара-Сал биле Айдың Монгушка, РФ-тиң аныяктар херектериниң талазы-биле федералдыг агентилелден шак-ла ындыг бижиктерни Белек Норбу, Ай-Чечек Кызыл-оол, Айдың Шивидек, Аяс Сат, Ачыты Серенот болгаш Артыш Монгушка тывыскан. Оон аңгыда, Барыын-Хемчик кожуунуң Олимпийжи курлавырлар спорт школазындан Ай-Белек Монгуш 70 муң рубльдин, «Авырга» спорт школазының кижизидикчизи, 18 харга

чедир элээди спортчулар аразынга болган Европа чемпионаның хүлөр медалының эдилекчизи Тана Тюлюш 80 муң рубльдин сертификаты-биле шаңнатканнар.

Аныяктар хүнүндө чуртталга амыдыралын экижидип алыры-биле Чазак деткимчези болур акша сертификаттарын хей ажы-төлдүг аныяк өг-бүлелерге тывыскан: Тайгана, Сагхем Хомушкларга – 559,440 рубльди, Диана, Мерген Буреннерге – 945 муң рубльди, Чаяна, Артыш Күжүгеттерниң өг-бүлезинге 1 сая 260 муң рубльдин сертификатын тывыскан.

Ниитизи-биле бо чылын «Аныяк өг-бүле» деп программаның киржикчилери, 163 өг-бүле чурттаар оран-сава айтырын экижидип алыр аргалыг болган.

Чаа тургустунган ТР-ниң аныяктар херектериниң талазы-биле агентилелдин директору Эрине Куулар чыгып келген аныяктарга байыр чедиргеш, аныяктар айтырынче кичээнгеи дээш Тываның Чазакка четтиргенин илередип, моон-даа соңгаар республиканың хөгжүлдэи дээш аныяктарны мөөңнеп база айтырыгларын шиитпирлээри-биле хүженишкнниг ажылдаарын хүлээнген.

ШЫЛГАЛДАЛАР АДАКТАЛГАН

Бо чылын республикага күрүнениң чаңгыс аай шылгалдаларын (ЕГЭ) 3227 уруг бижээн. Ниитизи-биле 27 шылгалда бижир пунктулар (ППЭ) ажылдап турган. Пункт бүрүзү парлаар, хоолгалаар, айтырыгларның харыыларын тырттырар техника болгаш видео херекселдер-биле 100 хуу дериттинген турган.

2021 чылда бир-ле дугаар информатика эртеминде күрүне шылгалданы саазынга эвес, а компьютерге бижээн. Бо чылын 11-ги классчыларга ЕГЭ-ниң онзагай талазы болза, чүгле дээди өөредилге черинче дужаап кирер дээн уруглар чаңгыс аай күрүне шылгалдазын бижээн. А ортумак өөредилге черинче дужаар дээн уруглар 9-ку классчылар-биле деңге шылгалданы эртежики бижип каапкан.

ЕГЭ-ниң кол чадазы май 31-де эгелээн. Ол хүн 11-ги классчылар орус чогаал эртеминге шылгалданы бижээн. Оларның 4-ү эң бедик баллдарны алган. Ол дээрже Кызыл хоорайның 15 дугаарлыг күрүне лицейиниң, Тыва Республиканың лицей-интернадының, Президентиниң Кызыл хоорайда Кадет училищезиниң доозукчулары-дыр.

2000 ажыг доозукчулар июнь 3-4 хүннеринде орус дыл эртеминге ЕГЭ бижээн. Оларның 98,4 хуузу эң кудуку баллдан өрү демдектерге бижээн. Ону эки үре-түннел деп санап болур. Эң-не бедик баллга Кызыл хоорайның доозукчулары бижээн. Олар 98 баллдыг болган.

Дээди өөредилге черинче кирери-биле доозукчуларның 84 хуузу математика эртеминге чаңгыс аай күрүне шылгалдазын ажып эрткен. Эрткен чылга деңнээрже, 14 хуу көвей болган.

Эрткен 2020 чылга көөрде, 11-ги классчыларның ортумак баллы 5 хуу, а 9-ку классчыларның 4 хуу өскөн.

Химия эртеминде ийи доозукчуның баллдары эң бедик деңнелге чаңгыс балл четпейн барган. География эртемин 96 өөреникчи шилип алгаш, күрүне шылгалдазын бижээн. Оларның 94 хуузу ук эртемниң өөредилге программаны эки шингээди алганын бадыткаан.

Физика эртемин 395 уруг шилээн. Оларның 369-у 11-ги классчылар. Дээди өөредилге черинче дужаап кирериниң эң адаа 36 баллга оларның 74 хуузу бижээн. Эрткен чылга деңнээрже, 81-ден 100 баллга чедир бедик бижээн уругларның саны ийи катап көвүдей берген: 2020 чылда 0,8 хуу болган болза, 2021 чылда 1,6 хуу апарган.

Төөгү эртемин 555 доозукчу шилээн. Оларның 469-у 11-ги классчылар, 4-ү 12-ги классчылар, 11-и немелде өөредилге организацияларының доозукчулары, 71 кижии эрткен чылдарның доозукчулары. Бо эртемниң эң адаккы баллы – 32 балл. Ону ук эртемге күрүне шылгалдазы дужааганнарның 75 хуузу ажып эртип алган. 2020 өөредилге чылы-биле деңнээрже, 2 балл хей болган. Эрткен чылын 72,5 хуу болза, бо чылын 74,8 хуу болган. 81-ден 100 баллга чедир эң бедик баллды 22 кижии алган. Оларның 20-зи бо чылдың 11-ги классчылары. Эрткен чылын эң бедик балл 98 турган болза, бо чылын чаңгыс кижии 100 хуу баллга бижипкен. Июнь 25-те информатика эртеминге шылгалданы 100 ажыг уруг дужааган.

Июнь 28-тен июль 2-ге чедир шылгалдаларының хүннери өске эртемнер-биле дакпырлажи берген болгаш шылгалда бижир хүнде аарып турган уруглар шылгалданы бижип турар. Орус дылда «2» демдек алган азы бир-ле хүндүткелдиг чылдагаан-биле айыткан хүнүндө келбээн уруглар июль 12-ден 17-ге чедир шылгалданы бижип болур. ЕГЭ-ниң түңнелдерин интернет четкизинден билип ап болур.

2020-2021 өөредилге чылының түңнелдери үнген деп болур. Чуртта болуп турар байдалдарның уржуундан школа дооскаш, чаңчыл езугаар байырлаарывыс «Доозукчуның кежээлери» болбаан. Июнь 25-те сөөлгү чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын дужааган соонда, июнь 26-да доозукчулар бышкан билигиниң аттестадан холда алган.

Айдың ОНДАР.

БАЙЫРЛЫГ ЧЫСКААЛГА АТТЕСТАТТАРНЫ ТЫВЫСКАН

Июнь 26-да бүгү Тываның школаларына байырлыг байдалга 11 класстарның доозукчуларына аттестаттарны тывыскан. Бо чылын Тывага ниитизи-биле 2300 кижии школа дооскан.

Аттестаттар тыпсыр байырлыг чыскаал үезинде коронавирусука удур хемчеглерни шуптузун сагаан.

Байырлыг чыскаалче ПЦР-тест эртип алган, вакцинацияның бүрүн курзун алган, чүгле чаңгыс ада-иени чөпшээрээн. Чаңгыс үеде чүгле ийи класс чыскаалган.

Бо чылгы доозукчуларның байырлыг кежээлерин делегейде хамчыктыг аарыгның уржуундан хоруп каан. Бүгү республикага кафе болгаш рестораннарга шайлаашкыннар эрттирбээнин ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы дыңнаткан.

Бистиң корр.

Спорт

«Шынның» аалчылары

КЫЗЫМАК ЧОРУК, ЧҮТКҮЛ, ТУРА-СОРУК «БЕДИКТЕРЖЕ» ҮНДҮРЕР

Чоокта чаа «Шын» солунуң редакциязынга ТР-ниң аныяктар болгаш спорт яамызының улуг тренери, ТР-ниң дзюдо хурежинге спорт мастери Аян Бады-Хоо делегей чергелиг класстың спорт мастери Ай-Херел Хертэкти эдертип алгаш, аалдап келген. Спорт мастери деп атты кижиги бүрүзү чедип албас. Ынчангаш келген аалчылар-биле оларның чедишкннериниң дугайында чугаалаштывыс.

Ай-Херел Хертэкт 2018 чылда делегей чергелиг класстың спорт мастери деп атты чаалап алган. 2019 чылда Россияның кубогун, 2020 чылда делегей кубогунга 3, 2021 чылда делегей кубогунга 2 дугаар черлерни алган. Ай-Херел ам-даа өөренимшаан, тренировкалап, маргылдааларга киржип, чедишкннерни эккеп турар. Ол хире чедишкнниң болган чаңгыс чер-чурттууусту тыва чонувус танып билип алыры артык эвес. Тыва оолдарының республикадан дашкаар улуг хоорайларга өөренимшаан, маргылдааларга киржип, чедишкннерлиг болуп турары өөрүнчүг.

Ай-Херел Хертэкт Таңды кожуунуң Дүрген суурга өскөн. 10-11 харлыындан тура Дүрген ортумак школазынга хостуг хуреш секциязынга барып эгелзэн. Ооң эң баштайгы тренери Алдынча Ооржак. Школа соонда даг инженерни мергежилди чедип алыры-биле, Новосибирск хоорайже өөренип чорупкан. Чаа черге барган дораан тренировкалаар спортзал тып алгаш, самбо секциязынче барып эгелзэн. Таптыг-ла бир чыл болганда, тренери дайынчы самбону шенээрин сүмелээрге, Новосибирск облазынга болган маргылдаага киришкеш, 3 дугаар чер алгаш, олчаан дайынчы самбону ойнаар апарган. Спортчу самбога чүгле хурежир болган болза, а дайынчы самбога аңгы-аңгы хевирлерни ажыглаар — шанчар, тевер, моңнаар. 2018 чылда Россияның бирги черинге спорт мастери атты күүседип алган. 2019, 2020 чылдарда ийи катап тилекчи болган. Делегей кубогунга баштай киришкеш, 3 дугаар черни, а ийи дугаарында, 2021 чылда, 2 дугаар черни алган.

Ай-Херелдин ада-иези оглу бичии турда-ла, спортка сонургалды «тарыл» каан деп болур. Авазы Айсуу Хертэкт Тываның күрүне университетинде поварлап турар. Ачазы Шолбан Ондар Республиканың школа-интернадында ажылдап чоруур. Ол база аныяанда бокс спортунга сонургалдыг турган. Хеймер эр думазы база хурежир. Ай-Херел ам боду ада — удавас 2 харлаар оолдуг.

Спортчу кижиниң чедишкннеринге тренер кижиниң улуг-хуузу улуг. Новосибирск хоорайга студентилеп

барган тыва оолдарның спортка эки үре-түннелдеринге Евгений Митрохин болгаш Юрий Сергеенко оларның салдары улуг болган. Ынчангаш Аян биле Ай-Херелден тренер башкыларының дугайында айтырдывыс.

Аян Бады-Хоо: «Новосибирск хоорайга студентилеп чедип келгеш, университетиниң спортзалынга кирип келиримге, ийи башкы турган. Оларның улуу Юрий Сергеенко. Бо ийи тренер бисти өөредип эгелзэн. Тывалар дээш биске аажок ынак улус чүве. Юрий Сергеенко мээң өөренип эгелзэн үемден эгелзэш, дооскужемге чедир, дөрт чыл иштинде, самбо талазы-биле чеди тыва спорт

мастерин доостурган. Өөреникчилер-биле ажылдаары бир тускай башкы. Чижээлээрге, хурешкеш, октап-даа каарга, октадып-даа алырга, кижини дөмей-ле мактавас, а харын-даа «мешок» дээр. Өөреникчилерин ам-даа бедиктерже чүткүзүн, улуг тураланып, сула салдымзын дээш ындыг кижиги-дир ийин. Эмин эрттир мактай бээрге, шын эвес деп санаар. Ынчангаш «Мешок, эки ажылдаар болзуңа эк-дир» дээш, арга-сүмелерин өөредир турган. А Евгений Александрович болза, бодунуң аргаларын

көргүзөр башкы чүве. Өөреникчилери-биле дыка чоок кылдыр чугаалажыр, улустуң сагыш-сеткилин билип, кичээнгейин бодунче хаара тудуп алган турар. Амгы үеде коллегалар апарган-дыр бис. Өөредилгем доозуп алгаш, Тывага келгеш, Вячеслав Монгуш дээр тренерлиг апарган мен. Ол башкым Тывага дзюдо спортун сайзырадып, бедик деңгелче үндүрүп эккелген. Ол башкымның угаан-медерели, бодун алдынып чорууру, кылып турар чүүлдери дыка кижизиг кижиги. Чүге дээрге дзюдо дээрге философчу оюн-дур. Ынчангаш башкымны өттүнүксээр, үлөгерге ап чоруур мен».

Ай-Херел Хертэкт: «Студентилей бергеш, эгезинде чеде берген тренерим: «Хурежирде, кедер курткадан садып алгаш келир сен» дээш мени чорудупкан. Оон ийи хире хонганда Евгений Александровичиниң залын тып алган мен. Бо тренер мени тускай хеп чокка хүлзеп алган. Куртка, идик дээш шупту херек хепти меңээ боду берген. Өөренип турарым өөредилге черинде башкылап база турар болгаш мени чүгле спортка эвес, а өөредилгемге база дузалажып чоруур. Мээң ачам ыш-каш апарган. Новосибирск хоорайда ачам деп болур. Ынчангаш бо тренерим меңээ үлөгер. Амдызында тренер болурунун дугайында бодавайн турар мен. Ам бир он чыл эртсе, тренерлеп болур боор мен. Чүге дээрге дайынчы самбога 30-35 хардан өрү ойнавас. Колдуунда аныяктар ойнаар оюн-дур ийин. Ам-даа он хире чыл бодум хурежипкеш, ооң соонда тренерлей бергеш, бо башкым ыш-каш болуксаар мен».

Аян Бады-Хоо эдертип эккелгени чаңгыс чер-чурттуунуң дугайында мынчаар чугаалады: «Чамдык улус талантылыг кижиги-дир дээр. Ийе, талантылыг улус бар бооп болур. Ынчалза-даа спортка бир дугаарында кызымак чорук, чүткүл, тура-сорук херек. Ай-Херел бодунуң кызымаа, чүткүлдүү-биле улусту кайгадып эгелзэн. Новосибирск хоорайга мээң соомда студентилеп чедип келген. Улуг хоорайга келгеш, ада-иезиниң чок черинге чамдык оолдар, уруглар арай өскээр будалы бээр. Ай-Херел өскелерден көгүс ылгалдыг кижиги. 20 хар ажып чорааш-ла, делегей чергелиг класстың спорт мастери деп атты чедип алганы таварылга эвес деп санаар мен.

Соңгаар улуг хоорайларга студентилеп чеде бергеш, улуг тураланып халывайн, спортчу секцияларже азы уран чүүл бөлгүмнеринче барып, сонургалының аайы-биле бодун боду сайзырадыры дыка чугула.

Бурунгаар үзел-бодалдыг, туруштуг аныяктар ам-даа көвүдээр болзун!

ЧА АДАР АДААН-МӨӨРЕЙ

Сөөлгү үеде ча спортунга сонургал оттуп, республика чергелиг маргылдааларны эрттирип турар апарган. Чүгле Наадымнарга эвес, а кожууннарда, суурларда бо оюнну сонургаар улус маргылдааларны организаастап, ук оюнну чон аразында неггертип турары өөрүнчүг.

Эрткен дыштаныр хонуктарда Сүт-Хөл кожуунуң Кызыл-Тайга суурунун чурттакчылары Ринчен биле Чинчи Ондарларның өг-бүлөзи болгаш Леонид Ооржак олар Аныяктар хүнүнге тураскаадып, ча адарынга республика чергелиг маргылдааны организаастап эрттирген. Аңаа Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан ук спортка сонургалдыг ча адыкчылары чыгып келгеш, адааннажып-мөөрейлешкен.

Тыва Республиканың Национал оркестриниң ыраажылары, хөгжүмчүлери кээп киришкени база ажык дээр адаанга маргылдааның киржикчилеринге болгаш аарыкчыларга аян тутканы ук суурунун чонунга өөрүнчүг болушкун болганы магатчок.

Бир дугаар черни Мөңгүн-Тайга кожуунуң төлээзи Даң-Хаяа Хертэкт алгаш, хой шаңналды алган. 2-ги черни Бай-Тайга кожуунуң төлээзи Айдың Хомушкуга тывыскан, база хой шаңналды алган. 3-кү черни база Бай-Тайганың

төлээзи Аян Соян, 4 дугаар черни Чөөн-Хемчик кожуунуң төлээзи Мөңгүн-оол Моңгуш база Сайын-Херел Өпей олар алгаш, хүндүлел бижиктерни болгаш өртектиг белектерни шаңналга алганнар.

Дараазында Кызыл хоорайдан Сесерлиг баар оруктуң чарлыр орук белдинге «Оваалыг, манилиг, субурганның» ажыдышкынынга тураскааткан ча адарынга маргылдаа июль 18-те дадывыр чокка болур.

Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

Чуруктарны Ринчен ОНДАР тырттырган.

2021 чыл. Июнь 24-түн хуну. Курттуг чайның бо үезинде ымыраа-сээк хайымныг болур. Ол хун сырнынгы, изиг-даа эвес эки хун болган. Кол сорулгавыс — Белдир-Арыг суурже Республиканың национал школалар хөгжүдөр институттун директорунун ора-лакчызы Аяна Кунга, методист улуг башкылар Чойгана Чамзырай, психолог эртемден Татьяна Ондар база Кызылдың дугаары 9 гимназиязының тыва дыл башкылары: Светлана Шулуу-Маадыр, Анна Ооржак, Лариса Ооржак база экскурсовод башкы Урана Эртине Белдир-Арыг суурнуң тураскаалдыг черлери, ат-сураглыг кижилери, эртем ажылы чыып Чыргаланды школазының музейинге чедери.

Ийи машинаның чолаачызы: Юрий Ондар база Халыр-оол Ооржак олар Тываның эң-не ховар дээн бүзүрелдиг адалары экспедицияның ажил-херээн ак сеткилдиг-биле хүлээнип, бисти камныг сеертүп чораанын демдегеп каайн. Олар арага ишпес, таакпы тыртпас — үлегерлиг адалар. Оларга четтиргенивис илереди каайн.

Музей — төөгүнүң чүгле шыгжамыры эвес, эртем төвү, чурттуң төөгүзүн, алдарны кижилер билип, шинчилеп ужурудузалагы угаан чөмижин чүгле моон тывар, таныжар. «Мээң школачы чылдарым музейниң ажил-чорудулгазы-биле сырый холбаалыг, чүл дээрме мээң авам Чыргаланды школазының музейиниң бот-идепкейжи эгелекчизи болгаш тургузукчузу, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы аттың хүндүлүг эдилекчизи Очур-Хөө Эртине. Сумунуң төөгүзү бурун кадагалаттыңан, музей биске күштү берип турар» — деп, Урана Делгер-ооловна чоргаарал-биле чугаалаар. Авакылар бурунгаар көрүштүг, мерген угааныг, чончу сеткилдиг, мактанчыг дээрзин — ажил-ижиниң үрөтүнели бадыткалдыг.

Школа музейин авазы ужуктап, таваан тургузуп сайзыраткаш, дыштанылгаже халажып үнерге, уруу Урана Делгер-ооловна улаштыр ооң ажылын сайзырадып, россияжи мөөрейлер аразынга тиелекчи болуп, көскү чедишкенин билгелгелерин сөс чокка дээди шаңнал-мактал, хүндүлел бижикир бадыткап турар. Музейниң амгы чаа директору — Очур-Хөө Эртинениң бүзүрелдиг мерген угааныг, кончуг кежээ, чараш кенни Инесса Алексеевна Эртине дээрзин таныштывыс. Ооң мергежили экономист-менеджер, Санкт-Петербургуң музей удуртур салбырын дооскан, көөрге, көрүштүг кыс. Кызылдан келген ийи машина аалчыларны изиг шайы,

ЧЫРГАЛАНДЫ ШКОЛАЗЫНЫҢ МУЗЕЙИНГЕ АЛДАР БОЛГАШ МАКТАЛ

(Экспедицияның аян-чоруу)

ак чеми, өөрүшкүзү хайныгып, чылы-биле уткуп алган. Езулуг бурунгаар көрүштүг, организа-ччы, чогадыкчы көрүштүг, эртем орунче идигни бериптер болза, ол шыдаар деп Татьяна Алексеевна деткип каан. Моон-на экспедицияның ажылы — аныак эртемден башкыларны деткири дээн бодал уткалыг. Национал школалар хөгжүдөр институттун директору Сайзана Сергеевна Товуунуң удуртулгазының чедишкенин маңаа демдегеп каайн. Сайлык Бугалтыровна Сырат школаның тергин дээн тыва дыл башкызы (Тыва-Куңу улуг башкызы, эртемден Екатерина Чамзырынның эртем ажылына сундулуг доозукчузу). Школада ажылы чымыштыг-даа болза, бистиң-биле кады солун ужуражылганы кылып, «Ава» солунун моондак чечек дег херээнге чыра кускаптап, номчукчулар-биле ажилды чорударына бөленин бадыткаан. Тыва дылына ынак, тыва парлаганы ол хире үнелээр башкы болган. Оккур угааныг, чымчак сеткилдиг ындыг кижилер Тывада ховар. Төрээн дылынга, чонунга, чуртунга улуг бердиндир, эр хей Сайлык Бугалтыровна! Айдың ай дег чырык сеткилиг биске эргим. Өөреникчилерни эртем ажылыңче углап, сумунуң ат-сураглыг кижилериниң дугайында шинчилеп ажилдарын өөредилге-биле холбап башкылап чорууру — келир үеже чаа салгалдарны кижизидер болгаш хевирлээр-дир. Бо башкының дугайында хейнү чугаалап болур.

Чыргаланды ортумак школының директору Урана Сырат ол хун дыш аразында амыр-менди солуккаш, чымыштыг ажилыңче далажып, экспедицияның чогадыкчы ажылынга экини күзеп каан.

Чыргаланды школазының музейи — Тес-Хем кожуунуң чоргааралы, республикада билдингир школа музейлериниң бирээзи. ТАР-ның 100 чылгы республика чергелиг ат-сураглыг академик эртемденнери: Юрий Луджапович Аранчин, Александр Чайбарович Кунаа, дараазында салгалдар: Зоя Байыровна Самдан, Наталья Чоодуевна Дамба, РФ-тиң алдарлыг чурукчузу Сергей Кончукович Ланзының Улуг-Биче — Хайыраканнар, Сайгыннар, Туглуга дагларына ынакшылын, чер-чурттуң кижилеринге эне-рел сеткилин, өң-баазын чөлээш дег, илбилиг будуу-биле онзалап көргүскени — амыдыралдың шимчээшкини дириг ышкаш көстүр. Дуруяалар — чурукчуң символу, төрээн чериниң аңмең, кужу, бойдуска ынакшылы бүрүнү-биле сиилбиттинген.

Тываның эки турачылары: Совет Эвилеленин Маадыры — Хомушкү Чүргүй-оол, Кечил-оол Түлүш база Сат Бүрзөкей дээш өскелер-даа, мында кымнарны чок дээр, онзаың!

Чыргаланды школазының музейинде республикада чок дээн ховар экспонаттар мында кадагалаттыңан. Сумунуң эртен үеде төөгүзүндө эң-не онза, ховар кижилерин хейу-биле чугаалап болур. 1786 чылдардан бээр Тываның шылгараңгай Амбын-нояннары — Тываның балар шагда бурун төөгүзүн, амыдыралын, салгалын чаңгыс сөс-биле чугаалаары болдунмас. Ол бүгү школа музейниң ажылында до-

лузу-биле төөгүнү сөглөп чыдар. Ол бүгүнү республика ужурудузалагы ажил деп көрүп, кижиниң үнелер өрү көдүрүп, делгедери чугула.

100 чыл ажыг назылыг кавай

Чыргаланды школазының музейинде 100 чыл ажыг назылыг ыдыктыг бурунгуңуң эди кадагалаттыңан. Ону кылган ус-шевер кижиниң чылыг, чымчак сеткили, ие кижиниң өпей ырының уян аялгасы, чаштың башкы алгызы сиңген илбилиг ыдыктыг бурун кавайга көк бажым үстүрүп, тейлеп мөгөйдим. Кавайның ужуңда ааткыштың чажыт утказын кысказы-биле тайылбырлаарга, мындыг: «Астрология эртеминде — Кошкар (Овен) деп зодиак сылдыс частың башкы демдээ, бойдустуң оттуушкуну, чаш кижиниң бодарап төрүттүнгенин

шевер кижиниң өлүм чок ажылы. Тыва өгбелерниң мерген угаады: «Кидистиң салыжында, кижиниң мөзүзүндө».

Кавайның ээзи — Маадыр ие, малчын Өнермаа Кежик-Чыргаловна Сувандии (ажы-төлү: Иван Сувандии, Биила, Долита, Хая, Көгел, Маадыр, Каадыр, Аркадий, Байыр, Айвар) олар бо кавайга доругуп, удуп өскөн. Олар шупту амгы үеде республиканың ат-сураглыг, чончу сеткилдиг, буянныг, чырык угааныг, эң-не үлегерлиг, хүндүлүг кижилери. Сувандиилерниң ада-иезиниң төөгүзүн, ажы-төлдөрүн бижири болза, бүдүн роман, «Дерсу Узала» дег документалдыг кино-даа үндүрүп болур-дур.

Мен база мындыг чараш кавайга өскөн, хей ажы-төлдүг малчын өг-бүлениң уруу, амгы шагның көк баштыг кырганы

Кошкар сылдыстың демдээ-биле көргүскөн, ыдыктыг чолдуг эдилел болур. Кошкар сылдысты бөдүүнү-биле «Ак хойнуң Ортузу» дээр. «Хойлуг кижикаас, малдыг кижикаас тодуг». Кошкар чылыг, чымчак дүктүг, аал-коданның ыдыкшылдыг малы. Кошкар — Бурганның хоойлузунга дыңнангыр, чөпшүл, томааныг болгаш күштүг. Чаш кийи өзүп келгеш, ак малдыг, тодуг-догаа чурттазын дээн ыдыктыг чажыт утканы ааткышта тарбыдап сиилбип каан, октаргай көрүшкүнү-биле тывалар чолдуг эдилелди Кошкар (Овен) сылдыс-биле демдегеп көргүскөн. Ус дарган кижиниң сиилбип кылганы онзагай. Кавайның эдилели-даа тулган, ам-даа чашуруг кавайлап, аадып-чайгап болур-дур! Чеп-баглары, кидизи — ниитизи-биле кылып кааны ус-

мен. Чүс чыл ажыг назылыг чаңгыс бо кавай дугайында улуг эртем ажылын бижип, камгалап болур-дур. Тываның амгы аныак ус-шеверлери байтык улуг назылыг кижилери кавай деп сөстү уткан, ооң утка-шынарын, ажыын-даа билбес. Көшкүн тыва чон кавайга өскөн бис.

Авай, авай, авай, авай.
Авам ышкаш авайымны.
Авамайдан артык ынак.
Ааттыңан кавайымны.
Угбай, угбай, угбай, угбай.
Угбазыңан угбайымны.
Угбазыңдан артык ынак.
Удуп өскөн кавайымны...

Чаш шаамда бо ырыны чүгле дыңнап өскөн эвес, а ырлап өскөн мен. Ам ооң дугайында хандыр бодап, угаап чор мен. Мен хейнү бодадым. Мен хейнү сөглөкседим. Кайгамчык ыдыктыг, бурун төөгүлүг, буянныг

кавай-дыр. Мен бо кавайны алгап, мактадым. Мен бо кавайны бедик ораннарга чаңгыландыр ыраксадым... 100 чыл ажыг назылыг ыдыктыг бурунгуңуң эди, чаңгыс бо кавай-биле делегейни дескиндир, оранны одуртур көжүп чоруур музей экспонаты-биле акшаны, грант-даа бижири болур. Бо кавайның салым-чолу-биле холбашкан амыдырал — Сувандии аймактың ыдыктыг чолдуг эди болурунда аңгыда, тыва кижиниң кижилер болуп арткан төөгүзүнүң чажыды мында дээрзин утпас херек.

(Чурукта) Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы аттың хүндүлүг эдилекчизи Очур-Хөө Сагдыевна Эртине уруу Урана Делгер-ооловна база өөнүң ээзи Делгер-оол Эренчинович Эртинелер — экспедицияны өөндө хүлээп, амыдыралчы чугааны кылып олары. Оларның чайлаа бойдус-чурумалдыг «Казанак» деп черде.

Музейниң ажылы нарын. Чаңгыс калбак ама саазын, будук, чурукту дерип кылырынга хей акша, үе чарыгдалы негеттинери билдингир. Шинчилеп ажилдар чорудары, конференция, ужуражылгалар, класс шактары, темалыг кезээлер эрттирер дээш, ажил хүнү тырың хувааттыңан. Бис музейниң ажылында аңгыда, «Теве-Хая», Амбын-нояннарның ыдыктыг «Дүжүт» улуг оваазынга, «Белге» көжээ дажыга, ажил дооступ чорда, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» аттың хүндүлүг эдилекчизи Очур-Хөө Сагдыевна база Делгер-оол Эренчинович Эртинелерниң чайлаанга чедип, төөгүлүг чугаазын бижири, музейниң дугайында делгереңгей ажылы-биле таныштывыс.

«Школаның бир юбилейлиг чылында чүнү кылыр бис? деп айтырыг тургустунуп келген. Ону-мону кылза дээн саналонал хей болган. Очур-Хөө Сагдыевна боду эге класс башкылап турган. Ол школага музей тургузарын саналдаан. Ажилдың эгези ынчаар бодараан» — деп, Очур-Хөө Сагдыевна төөгүп олур, школаның удуртулгазын, башкыларын адап, чоргаарлап чоруур. Ооң үнелиг ажылын харын-даа «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп атка төлөтпүн ТАР-ның 100 чылында үнелээри күзенчиг ийин. Бо иениң сагыш-сеткилин чымчаан, хоюг карактары, чылыг холу-биле бисти эргеленчиг кускаптааны — чайгы хүннүң чалыныг изии-ле! Ол күштүг энергия октаргайдан келген чоробе?

Тес-Хем кожуунуң удуртукчулары, депутаттары амгы информация технологияның сайзыраңгай үезинде музейни чаа үениң байдалыңче, орансавазын алгыдып, олче ботидепкейин мөөңүзү чугула дээрзин күзеп каайн. Самагалдай сайзыралдыг. Чыргаланды шымбай-дыр! Бурун төөгүзүңге ынак чон музейиниң тудуун чаартып, демнежиңтер болза, 100 чылда чүс буянныг херек бодараарын оштап тур. Экспедицияның ажылы тырың болгаш чедишкениң, үрөтүнелдиг болганынга өөрүвес аргажок.

Лидия ИРГИТ,
журналист.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ҮШ ТУРАСКААЛДЫГ СУУР

Азий диптиң төвүндө чыдар Урянхай чуртун барып көөрү-биле, Россия империясынын эртемнер Академиясы 1900 чыл үезинде шинчилел экспедициясын Урянхай крайге чоруткан. Экспедициянын бижи турары:

“Кымга-даа хамаарып турары билдинмес ол чурт, сөөлгү үеде, делегейде чамдык чурттарның сонугалын көдүрүп турар апарганын “Ыракта чурт” деп Минцлованың номунда бижээн.

Келир үениң хоорайындан (Хем-Белдири) үнгөш, мурнуу чүкче углааш, тудуш ногаан арга-сынның Атамановкага (амгы Кочетов) келгенин бижээн.

Шаа-биле шапкын, терең-даа звес Элегес хемниң чаны-биле эртип тура, төнчү чок делгем, улуг шынаа-шыкты магадап көргөннер. Инек мал кодан-кодан, суурнуң чурттакчылары орус омактыг кижилер болган. Межегей хемни кешкеш, ында черлик куштарның хөйүн, оларның алгызындан кулак дыңнаастай бээр. Кол-ла ажылы – аңнаар, балыктаар. Сиген кезер черлери делгем шөлдер, шык-шынаалар. Тараа шөлдери – карак четпес. Сула кезип турар улусту база көргөннер.

Партизан шимчээшкини калбарган 1920 чыл төнчүзүндө Хемчикке кедереп турган ак кыдаттар, Таңды эдээниң суурларына көстүп кээп, үймээнчи-үптөкчи аажылаашкыны соксатпайн, Суг-Бажының суур совединиң даргазы Синиткинниң амы-тынынга чедип, партизан И.Юдаевти боолап каан болуп турар. Ындыг дүшкүрлүг байдалды соңгаарладып болбас хемчеглерни дарый чорударын негеп турган. Иннокентий Сафьянов, Кочетовтуң партизан отрядын дуза көргүзери-биле дилээш, чедип алган.

Таңдыга тургустунган партизан отряды дүргөн өзүп, чүгле орустардан звес, харын ол тулчуушкунче тывалар хөйү-биле кирип турган. Барыын моол ак-гвардейжи Унгерниң шургул кирип келириниң айылын билгеш, Кочетовтуң партизан отряды Суг-Бажына турумчуп алган.

Моолдуң ядыы чону Сухе-Баторга баштакаш, моолга турган ак гвардейжилерниң когун үскөн. Артканы ак дээрбечилер Таңды-Уулаңың эдээн дургаар, Элегес хем уну-биле чоруп турганын билип, Сергей Кузьмич Кочетов баштаан партизан отряды тулчуушкунга белеткенип, кылымал гранаталарны кылып, боолаажыр октарны кудуп ап турганнар.

Биче чаштардан эгелээш, хоочуннарга чедир тайбың амыдырал чедип алып дээш, Суг-Бажының орус, тыва кырганның “мөңгүн ротаны” тургузуп, төөгүге маадырлыг исти арттырган.

Тыва араттарны демиселче көдүрүп, Оюн Күрседи Таңды эдээнге чурттап чорааш, орус тараачыннар-биле таныш болуп, бодунуң чаңгыс чер-чурттугалы араттарны органиастыг болурунга өөредип, найыралды быжыглап, хосталга дээш демиселче кыйгырып чораан. Оюн Күрседи Оюн Кенден 1884 чылда Таңдының Арыг-Бажына ортумак шыдалдыг кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Оон уруу Таңдының Межегей суурга чурттап чорааш, “Ачамга чоргаарланыр мен” – деп, солунга ачазының дугайында чырыдып бижээн. Аар-берге демиселдин ужундан Күрседи 1925 чылда мөчээн.

База бир демиселчи Оюн Дартак. Оон аалынга кирип келген ак дээрбечилерден кортпайн, оларның оруун будап, шаптаразын-моондак чедиргени, тывынгыроваарымчалыг болганы, партизаннарга дыңнадыгы чедиргени – маадырлыг, дидим чоруктуң бирээзи болган.

Оон сыныш чок маадырлыг херээ дээш адын мөңгөжидип, Таңдының Бай-Хаак суурнуң бир кудумчузун Дартак деп адаан. Ак дээрбечилерниң ынчангы эрге-чагыргазы Тыва черге катап тургустунар барымдаазы чок болуп, ынчаар доозулган.

Ам дээрзинде Тываның келир үезин ботландыраарын амыдырал негеп турган. Актар болгаш кызылдар болуп, Россия ийи чарлы бергенде, Урянхай тускай болурунун айтырынын үзе шиитпирлээриниң үези келгенин, Хемчиктин ийи кожууну болгаш Сафьянов баштаан орус төлээлерниң каттышкан хуралына, Урянхайның бүгү-ниити хуралын-чыжын эртирерин дугуржуп алганы болуп турар.

1921 чылда Таңдыга Атамановка деп адап турганы, амгы Кочетов суурга ТАР-ның тургузукчу хуралы болуп эртен. Хуралдың киржикчилери хөй кезии феодал-ызыгууртаннар болуп турганда бол, ол чыышка Оюн Күрседи, Оюн Дартак, Семён Билчиир Кочетов суурга сөөлгү хүннерге чедир чурттаан. Оон уруунуң салгалдары Кочетов суурда ам-даа чурттап чоруурлар.

“Моолдарда чүү барыл, ол база бисте бар. Орустар биске моолда чок бараанын эккеп турар. Тывалар соңгу чүкче барганывыс чугула” – деп, Оюннарның билдингир бай садыгжызы, улуг байы Ажыкай чугаалап турган. Оон эмге-тик-чок малын Межегейниң, Аргалыгның, Чагытайның алдан ажыг араттары када-рып чорааннар.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде, беш хонук дургузунда, Сафьянов баштаан орус төлээлерни-даа, өске кожууннардан келген тыва чонну-даа, ак чем болгаш

чемге хереглээр эйти Ажыкай хандырып шыдаан деп төөгүде бижиттинген.

Тываның төөгүзүндө улуг эртем-биллиг улустуң бирээзи – Буян-Бадырғы төре баштаар салым-чаянныг, чоннуң келир үези дээш сагыш аарып, Таңды – Тыва Улус Республика Чазаан тургускан. Бүгү Тываның Улуг шуулганының даргазы (1921 ч). Тыва чуртун тускай хамаарышпас күрүне кылдыр тургускан Монгуш Буян-Бадырғы, Тываның ол үеде эң-не дээр, чырык угаанныг кижилериниң бирээзи чораан.

Буян-Бадырғы алызындан эвилең-ээлдек, кээргээчел кижичи чораан. Төрөл акызының кадайы чок апарганда, оларның ийи кыс уругларын бодунуң аалынга эккеп алган. Оон уругларның адазын база көжүрүп алган. Уруглар ачазын сактып турар боорга, ынчанганы ол.

Бо, чурттап эртип турарывыс, 2021 чыл төөгүлүг аас-кежиктиң боттанганындан бээр 100 чыл болган улуг байырлыгыста “Тыва – бистиң Өргээвис” деп байырлыг концертке эң дээди шаңналдың ээлери Таңды кожуунуң бот-тывынгыр артистери деп чарлай бээр, канчаар-даа аажок өөрүп олурдум.

Чоокта чаа кожуун даргазы Альберт Кертик-оолович калбак делгем Таңды эдээнде тарылга шөлүндө келген чоруп турарын телевизордан көргөн мен. Сагыш-човангыр, ажил-ишчи дарга-дыр деп билдим. Тараалаң Таңдының чону тараа-ногаа ажаап өстүреринден аңгыда, ырлап-самнап турда, шыдаар-дыр звеспе деп магададым.

Аныяк шаамда, Кызылдың башкы институтунуң сургуулу тургаш, күс боорга-ла, Таңдыга картошка дүжүдүн ажаажып, чамдыывыс тараа ажаалдазын, Оңгар-Хову бригадазынга шөфтөп турганын сактыр мен. Таңды эдээ кара хөрзүннүг болганындан бе, картошка идик майы хире улуг кылдыр өзер чер. Ол черниң колхоз-совхозтарының тарылга шөлдери делгем, улуг. Тарааны-даа, мал чемин-даа ууттунмас кылдыр өстүрүп турдулар. Хар арай эрте чааптар үелерде божуу-дүргөн дүжүт ажаары-биле Саян артындан комбайннар, машиналар Таңдыга дузалажып кээп турган. Ол үеде,

1965 чылдардан 1970 чылдарга чедир, Таңдының күүсекчи комитетиниң даргазынга мээң кады төрзэн акым Шаңгыр Биче-оолович ажылдап турган. Оон Барыын-Хемчик кожуунче партия даргазынга томуйлаткаш, чорупкан кижичи. Ону ам-даа улус сактыр-ла боор.

Сөөлгү үелерде агаар-бойдус өскерилген. Тараа өзүп турган шөлдөргө ам суггат чокка тараа үнмөстөэн. Ынчалза-даа сөөлгү үеде суггатыг черлер калбарып турары өөрүнчүг.

Үш тураскаал: 1 – Ак дээрбечилерни тиилээнинге тураскаал. Ол ам-даа суурувуста турбушаан. Оон хары 100 чыл ашкан; 2 – 100 чыл оюн демдегеп турарывыс Таңдының Суг-Бажына 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Тыва Арат Республиканы чарлап, тургустунганынга тураскааткан. 3 – “Эки турачыга мөңгө алдар”.

“... Алдарлыг Суг-Бажы – Атамановкадан

Акы-дуңма, кожа чонга дузалажып, Чассыгбайның дөрт оглу аъттанган – деп,

Чарлыг медээ аалдарга дыргын тараан...” – деп, композитор Владимир Серенин аялгасында бижиттинген ырлажып турарывыс бо ырыда Оюн алышкылар биле Суг-Бажындан шупту 19 эки турачының Советтик Россияже, Ада-чурт дээш дайынга эрес-дидим тиилээнинге тураскааткан тураскаал.

Кочетов суурнуң чону эрткен төөгүзүнге хумагалыг болгаш септеп-селип, чаагайжыдып ап турары-биле тураскаал бүрүзү бодунуң төөгүзүн бадыткап, хевирсыны көрүшүгү турбушаан ийин.

Ачавыс Биче-оол Дыртыкович Куулар бисти эп-чөпкө өөредип, негеп-даа чораан. Ол Таңдының Кочетов суурунга 80 харны ажыр чурттаан. Дайын үезинде Тываның бүгү чону ышкаш 100 ажыг аъттарын, ол-ла хире инектерин, 1000 хире хоюн Саян ажыр чедиржип чораанын биске чугаалап чораан. Ол алды оолдарның адазы. Оон ады-биле Кочетов суурда бир кудумчу адын адаан.

Лидия СААЯ,
хоочун башкы,
Кочетов суур.

ООН АЧЫ-БУЯНЫН КӨРГӨН КИЖИЛЕР ХӨЙ

Кадык камгалал адырында бүгү назынында ажылдап чоруур онзагай эмчилерниң бирээзи – Кызыл кожуунуң Ээрбек суурнуң фельдшер-эмчизи Светлана Ондар.

Эмчи кижичи дээрге боттарының мергежилинге бердинген буянын, эрес-кежээ, харысалгалыг, кижилерниң кадыкшылы дээш дүн-хүн дивейн ажылдап чоруур маадырлар.

Светлана Тармаевна 1953 чылдың март 6-да Кызыл хоорайга төрүттүнгөн. Тураның дугаары 2 школазын 1972 чылда доозуп, улаштыр Кызылдың эмчи училищезиниң эмнелге салбырының фельдшер эмчи дипломун холга алган.

Күш-ажыл дептериниң баштайгы базымнарын Ээрбек суурга 1976 чылда эгелээн. Эң эгезинде ажылдап кээрге, Лидия Владимировна Черкашина деп эмчи ажылдап турганын сактып чугаалаар. Ол Светлана Тармаевнаның улуг айтыкчызы болгаш улуг дузалакчызы турган. 40 чылдың чартыы 20 хире чылдар иштинде кады ажылдаан. Хүннүң-не малчыннарже үнер, оларның ажы-төлүн эмнеп, карактаар. Бажыңга-даа олурбас, үргүлчү-ле дугуй кырында-ла чоруп турар. Дуржулга-даа чок, училищени чаа дооскан кижиге шупту билер чүүлдерин харамнанмай өөредип каан эмчини бо үеге чедир сактып, үнелеп чоруур.

Светлана эмчиниң өөнүң ээзи – Константин Сайын-Белекович Ондар. «1974 чылда хоорайлаар дээш чадаглай берген мен. Көөрүмге, мотоциклдиг оол халдып турар, хоорайже чедирип калыңарам деп дилээримге, чажам дивейн чедер черимге чедирип каан. Оон бээр-ле

чоок чугаалажып, сонугаажып, ынакшылывыс ынчалдыр эгелээн (каттырып). Өг-бүле тудуп, кады чурттаанывыстан бээр 45 чыл болуп турарывыс бо. Чаңгыс

оолдуң болгаш хөй санныг уйнуктарывыстың ынак кырган-ава, кырган-ачазы бис» – деп, эмчи сонугарткан.

Эмчи мергежилин сонугаргай бергени болза, школага 3-кү класска өөренип турда авазы аарый берген. Кызылдан эмчилер кээп, 2-3 айың дургузунда авазын карактап, көрүп тургаш эмнеп каан. Эмчи мергежилдиг улус дыка-ла буянын болур-дур деп бодап, оон соонда-ла эмчи болуксаар күзели одунган.

Бичии-ле хостуг үезинде аргыттынарынга хөлчөк ынак. Өөнүң ээзи-биле “Найырал” кинотеатрынга кино көрүп дыштанырынга ынактар.

Светлана Тармаевна хөй шаңнал-макталдың эдилекчизи, ажы-төлүнүң, уйнуктарының чоргааралы, сумунуң хөй-ниити ажылдарына идепкейлиг киржип чоруур, чоннуң хүндүткелин чаалап алган улуг арга-дуржулга-лыг эмчи. Оон ачы-буянын көргөн кижилер кайы көвей. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Ындыг-даа болза, бо хамчыктыг аарыг үезинде чону дээш сагыш-човап, оларга дузаны кадып, бодунуң сагыш-сеткилинден ажылдап үнүп турар.

Бо эрткен хонуктарда Ээрбек суурга чаа фельдшер-акушер пунктузу ажиттынган. Ол суурнуң чонунга дыка улуг өөрүшкү. Ында ажылдап турар аныяк эмчилерге болгаш бүгү тыва чонга улуг чедишкиннерни Светлана Тармаевна күззэн.

Чонга дуза чедирип чоруур, эриг-баарлыг, чымчак сеткилдиг улуг эмчивиске кадыкшылды, өөрүшкүнү йөрзөп каалы!

Алдынай СААЯ.

Аарыг үезинде эм-оъттарны, үнүштерни ажыглап чорааны:

Чөдүлге хайындырган изиг сүтке морзуктуң азы тарбаганның үзүн хөй эвес холааш, ижиртир.

Боосттаа аараан кижиге хайындырган сүтке саржагы холааш, ижиртир.

Хоочураан ангинаны чыжыргананың үзү-биле чаарга, дүрген экириичел болур.

Шеңне дазылын өл-шыкка алысканда, шай хевирлиг хайындырып ижип чораан.

Сыын-дазылын күш-шыдал кириеринге хайындырып ижип чораан.

Сыын мыйызындан кылган хандыны организмниң ниити даштыкы болуушкун-нарга удурланыр шынарын көдүреринге (иммунитет) быжыглаарына ижип турган.

Каңгыны тывалар шаандан тура думаа-ханаага, суг-думаалаанда хайындырып ижип чораан. Каңгының хайындырган суун чөдүлдү божадырынга ажыглап турган.

Шаанакты чөдүл үезинде ижер.

Каңныыр — бүгү боду чиңге, чолдак, ак дүктер-биле шыптынган, көксүмээр че-

Аяк шайны аартап ора...

чектерлиг үнүш. Хандызын боосттаа чайып эмненир.

Орук-чечээниң (подорожник) бүрүлерин сугга хайындырып алгаш, чөдүлдө ижип эмненир.

Белергене — өл-шык арыглаар, эът изиин бадырар.

Дайлы — тулаалар, хем эриктеринге өзер, хөй чылдыг, эм шынарлыг суген үнүш. Ук үнүш-биле эът изээнде, боосттаа ишти аарышкылыг апарганда эмненир.

Дыт чөвүрээзин сугга хайындыргаш, чөдүлдө ижип эмненир.

Тывалар хая-чугун чылбай кара шайга эзилдиргеш, хөй эвести ижип чораан, ниити мага-ботка болгаш сөөк-даякка эки.

Ыт-кады, чыжыргананы база инек-караа бүрүзүн шай ышкаш хайындыргаш, бичии уругларга ижиртир. Сылданы берген уругга артышты база дайнадыр, хайындыргаш, суун ижиртир, артыжаар.

Өскээртен келген аъш-чемниң үстүн отка салыр, сылдангылыг, бужартаачал уруг-дарыгга бербес турган.

СВЕКЛАДАН ИКРА

Бо салатты борщ хайындырынгаш-даа, ийи дугаарга гарнир орнунга-даа азы анаа бодун-даа аңгы чем кылдыр ажыглап болур. Бо салат ижин-хырын арыглаарына, чем хайылдырынгаш кончуг ажыктыг. Свекла оон ыңай кижиниң ханын арыглаар, мага-ботту аныксыдар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижиниң организмге кончуг ажыктыг чем.

Свекланы, морковьту, согунаны аштааш, доорааш, эът тыртар машинага хоюдур тыртып алыр. Тыртып алган чүүлүвүстү холуш-тур булгап-булгап алгаш, духовканың формазына чаткаш, бир шак чартык азы ийи хире шак изиг духовкага суггар. Ооң соонда изидип каан үстүг сковорода-же каапкаш, дузааш, перецтээш, оожум отка 30-40 минута иштинде булгап тургаш быжыраар.

Канчап чор сен?

Балдыр-бээжек оолак чорааш,
Багай дуңмам аартыктаар мен.
Эдертип ал, акый, дээштиң,
Эзержип ыглап артар...

Тенек оолак чүнү тоорул
Тейи дештип, ойнап хүнзээр.
Кежээ дургу чассыг дуңмам
Кээргенчиг... чааскаанзыраар.

Элээди бооп өзүп келгеш,
Эдертип ап чоруур болдум.

Оттук биле бижек ышкаш,
Оорулбас апарган бис.

Эки-бакты деңге көрүп,
Элең-тендиң, азыражып,
Кадыг-берге чуртталгага.
Каң дег быжып, шоютувус.

Ам бо хүнде ырай бердим...
Аажок сактып ийлеп чор мен.
Баарымның когу болган,
Багай дуңмам, канчап чор сен?

С. МОНГУШ.

Ушта маңнаар кулуннары дешкилешкен,
Ушпас-турбас мөгелери үскүлешкен.
Ховар чонум эптиг-демниг мандып чурттаан
Ховуларлыг Эрзинимни алгаш чор мен.

Уран сөстүң дөзүн сырып аялгалаан,
Уян ырың өззөн салып, дыңылдайлаан,
Угун салгаан улустарым амыдыраан,
Угулзалыг Эрзинимни мактап чор мен.

Тааланчыг хамнаарак дег хоюг үнүг,
Таан чараш дуруа дег таңдаш сынныг,
Каттыраңнаан кадыннары чалгып, самнаан
Кайгамчыктыг Эрзинимни ырлап чор мен.

Кады чораан эжин черге адып кагбас,
Кадыр-бертке, моондактарга сынып дүшпес,
Каңналып каан кадыг эрлер каракташкан
Кашпалдарлыг Эрзинимни йөрзөп чор мен.

Эчис-соруун, сүлдө-сүзүүн дергилеткеш,
Энерелдиг сеткил-чүрзөн хойладыккаш,
"Эки чор!" дээш, эр-ле ботту аъткарып каан
Элезинниг Эрзинимге тейлеп чор мен.

Вадим ЧЫКАЙ.
Эрзин кожуун.

Чогаал арны

(Төнчүзү. Эгези № 32-46
"Шында")

Госпиталь соонда Чамзырыңны самолёттар дүжүр адар пулемет дивизионунче октаан. Ооң командири лейтенант Григорий Река, взвод командири улуг сержант Иван Школа, расчет командири сержант Леонид Гора — шупту украиннер.

Чамзырың, немец самолеттар халдап келгенде, ок дажыыр, анаада дугуйлар-лыг зенит пулеметтарны таңныылдаар турган. Ол Дубнонуң соонда Львовка чаалажып турган. Орта үш дугаар балыглаткаш, Житомирде госпитальга чыткан. Ол Висланы, ооң соонда Одерни кешкен. Оон Польшаның девискээринге чаалажып турган. Чамзырыңның кезээ Берлинче углап бар чорда, ону Чехословакияже октаан. Аңаа чепсектиг тура халышкын үнгөн чүве-дир.

— 1944 чылдың май 9-та Чамзырың Чехословакияга турда дайын төнгөн. Янзы-бүрү хевирниң муң-муң боолары агаарже дааштап турган. Ура-аа, дайын төнгөн!

Чамзырың база катап Тере-Хөлде — 1945 чылдың декабрыда Кыргыз Шош-кукович Чамзырың төрзөн Тывазына ээп келген. — 1946 чылда ол Балыктыгга келген. Ам Зоя Арагачиевна апарган Саг-дымаа кадай оглун чектеп, чаптап орган:

— Кандай кижиге сен, оглум, чоруткан соонда чиде-ле бээр. Ынчаар болзуңа, өгдөн үндүрбес мен.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ, Тываның улустуң чогаалчызы

БИСТИҢ ҮЕНИҢ МААДЫРЫ

• Тоожу

Чамзырың агартынган:

— Хамааты хүлээлгемни канчаар кижиге мен, авай.

Дайынчы хүлээлгезин күүседип каан Чамзырың база катап-ла партия райкомунга ажылдай берген. Эгезинде бирги секретарьның дузалакчызына, ооң соонда райкомнун агитация болгаш суртаал килдизиниң эргелекчизинге.

Ооң соонда чүү болганын боччулмунун эгезинде бижип каан мен.

Чамзырыңны райкомдан шын эвес үндүрүп, инектерин хавырганнар. Ооң адазының дүжүмет ызыгуурлуу кымга хамаан чүвөл.

Чамзырың Кызылда болгаш Красноярскиде

Райкомдан үндүрткенинге Чамзырың бичии-даа хомудаваан. Ооң соонда харын Кызылче шыгаап келген. Баштай ол областың партия школазын дооскан. Ооң соонда Красноярскиниң партияның дээди школазын дооскан. Ол ам-на езулуг дээди эртемниг специалист болган.

Ол бадыткаттыг. Дээди эртемниг Кыргыз Чамзырың дораан партия Тыва обкомунун инструктору апарган.

Чамзырың Тес-Хемде

Партия Тыва обкому инструктор Чамзырыңны көдээже депшидип чоруткан. Ол ам СЭКП-ниң Тес-Хем райкомунун секретары апарган. Шак борта-ла маадыр биле авторнун баштайгы ужуражышкыны болган.

Мен ынчан «Шын» солуннун редактору турган мен. Сагаан-Толгай кызыгаарындан үш моол журналист уткуп алгаш, Кызылга эккелдим.

Ынчан апрель ай турган чүве. Аалчыларымны эң баштай-ла ресторанта киридим. Час ол хире эрте хирезинде аңаа биске көк огурецтер-биле кылган окрошка экеп салдылар.

Моолдарым кайгаар боор деп бодаан мен. Ындыг чүве кайда боор, аалчыларым окрошкаларны шопулактар-биле бир бөөлдөп көргөш, ырадыр иткилеп кагдылар. Карак сүлдө, бо ногаа аймаа моол езуда хүндүткел эвес чем бооп-тур.

Тываның журналистер организация-зының ажылы-биле моол өңүктөрүни таныштыргаш, оларны дедир чедирери-биле машинага олуртуп алгаш, база-ла Тес-Хемге чеде берген мен. Мен моолдап

билбес, моолдар тывалап билбес, берге байдалга таваржы берген бис. Ынчан моолдар райком секретары бар деп дыңнааш, биске хелемечилезин дээш кыйгырыптым.

Үр болбаанда, аалчылар бажыңына ажык шырайлыг, ак диштерлиг кижиге кирип келди. Кыргыз Шошкукович Чамзырың ол болду. Моолдап турда кылаң эш болду, биске ол кежээ дургу очулдурукчулап келди.

Мээң үрде манаан маадырым ол-дур. Кыргыз Чамзырың, Карл Маркс

Тиелелгениң 60 чылын демдегледип турар үеде, тере-хөлчүлөр Чамзырыңны чалаптырлар. Кандыг-даа ишке, дайында-даа хала чок Кыргыз Шошкукович дораан чеде берген.

Кунгуртугжулар ызырынмаан-даа: — Суурувуста Карл Маркс кудумчузун Кыргыз Чамзырың кудумчузу деп эде адаар бис.

Биче сеткилдиг Чамзырың аңгадай берген:

— Ынчаарга канчап боор, мээң багай адымны баштыңчының ады-биле солугура болур чор бе?

— Ол-ла-дыр, чон шиитпирлеп каан.

Шак ынчаар Кунгуртугда Карл Маркс кудумчузу Кыргыз Чамзырың кудумчузу апарган. Чүге дээрге Кыргыз Шошкукович Чамзырың тере-хөлчүлөргө дириг маадыр.

Чамзырың болгаш Кызыл хоорай Мен ам Кызыл хоорайда Кыргыз Шошкукович Чамзырың-биле чаңгыс бажында, чаңгыс подъезде чурттап олур мен.

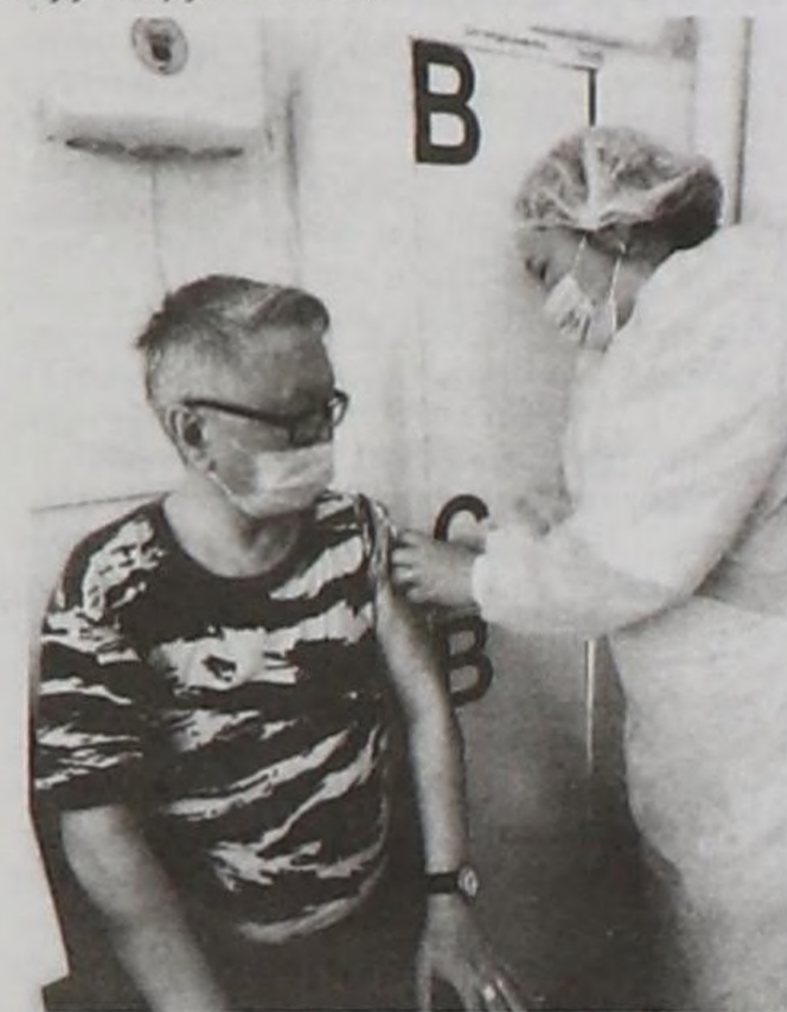
Чогаалым маадыры, чонум маадыры, бистиң үениң маадыры. 2006 чыл, июнь 22

Вакцинация

КОВИДКЕ УДУР ТАРЫДАРЫ ЧУГУЛА

Коронавирус хамчыктыг аарыгның 3-кү чалгы делегейде катап тарап эгелзэн деп массалыг информация чепсектери радио-телевидениеде дамчыдып турарын билдир бис. Россияда, ылаңгыя найысылал Москва хоорайда база байдал дүшкүрүп кел чыдар.

Москва хоорайның мэри Сергей Собяниниң дыңнатканы-биле, найысылалда коронавирустан чаа аараан улустуң 90 хуузу ол хамчыктыг аарыгның база бир чаа хевири – индий штаммдан аараан болуп турар. Ынчангаш Москвада коронавирууска удур хемчеглерни күштелдирип, массалыг хемчеглерни кызыгаарлап, чамдыктарын шуут хоруп эгелзэн.

Бистиң Тывада байдал ам бо дээрзинде улуг нарыыдааан-даа болза, "серемчиде хорамча чок" дигени ышкаш, сула салдыг чирле херээ чок!

Тыва Республиканың Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг ол дугайында чонга кыйгырыгны массалыг информация чепсектерин таварыштыр кылган. Владислав Товарищтайович коронавирууска удур тарылганы эртип алыры чугула дээрзин онзаалап демдеглээн.

Улуг дарганың кыйгыры-биле, ылаңгыя коронавирустун чаа хевирилери колдаан 3-кү чалгы кел чыдарын барымдаалааш, Кызыл хоорайда чурттап турар адресим аайы-биле, Гагарин кудумчузунда Республиканың 1 дугаар эмнелгезинге хамааржыр диагностика-консультация поликликазынга чеде бердим.

Кирип ора-ла, аарыг улусту бүртүкпедемдеглээр регистратурадан кайда коронавирууска тарылга чорудуп турарын айтырарымга, 3 дугаар каътта 308-309 дугаар кабинеттерде деп айтып бердилер.

Ол хүн өске эмчилерге кирер дээн аарыг улус саны хөй болган-даа болза, тарылга кылып турар өрээлдерге оочур шуут чок болган деп болур. Мурнумда кирген 2-3 кижини манап алгаш, тарылга өрээлинче кирип келгеш, баштай-ла эскергеним – ында ажылдап турар эмчилерниң эвилең-ээлдээ, чон-биле чугаалажып билири болду. Чамдык садыг-саймаа, албан-даа

черлеринге чеде бээрге ызырар ыт ышкаш апарган азы аксында суг пақтап алган-даа ышкаш боор ажылдакчыларны бо чуртталгада хөйну көргөн болгаш, хамчыктыг аарыг-биле демиселдин мурнуку одуруунда улус – эмчилер черле ындыг болур ужурлуг деп иштимде демдеглеп, өөрдүм-даа. Чүге дээрге чеже-даа радио-телевидение, солун-сеткүүл, интернетте социал четкилер таварыштыр коронавирууска удур тарылганы чорудары эргежок чугула деп чарлап турза, эмчилерге чеде бергеш, олардан эрбенниг сөс дыңнаар азы каржы-хажагай хамаарылгага таваржыр болза, тарыдар дээш келген кижиле хая көрнүп алгаш, тарытпайн дедир чоруй барып-даа болуру чугаажок. Бо удаада мен база тарыдарынга арай чигинмишаан четкен-даа болзумза, тарылга кылып турар эмчилер-биле чугаалашкан соомда, тарыдарының эргежок чугулазын ылап-ла билип ап, ол ажыктыг деп быжыг бүзүрелдиг тарылганың бирги чадазын эртип алдым.

Тарыдарының бетинде баштай 2-3 саазын анкеталар долдуруп, аңаа ат салыр чүве болду. Оон терапевт эмчи Светлана Далай-ооловна Куулар (чурукта) мээң ханым базыышкынын, судалым согуун, температурам хынап көөрге, шупту чүвем анаа – тарылгага удур көргүзүлгө чок болду.

Улаштыр тарылга кылып турар өрээлге кирип кээримге, тарылга кылып турар эмчи сестразы Раиса Суур-ооловна Хаажык мени журналче кирип бижи демдеглээн сонда, өске эмчи сестра Чодураа Андреевна Иргит (адаанда чуруктарда) мени коронавирууска удур «ЭпиВак-корона» дээр вакцина-биле сыкытып кагды. Эмчилер-биле чугаалажып тургаш, Чодураа Андреевнаның мени сыкытып каапканын безин эскербейн барган болдум. Вакцина сыкытырга, аарышкылыг эвес болгаш эмчиниң холу чымчак база болганы ол боор.

Терапевт эмчи Светлана Далай-ооловнадан айтырарымга, оларны таварыштыр хүнде ортумаа-биле 60-70 кижиле тарылганы эртип ап турар болду. Поликлиниканың профилактика салбырының эргелекчизи Шончалай Эрес-ооловна Кара-Сал поликлиникада тарылга кабинеттеринден аңгыда, үнүүшкүнүг 17 бригада тарылга чорудуп турарын немей тайылбырлап берди. Ол ышкаш Калинин кудумчузунда «5 звезд» улуг садыг төвүнде база бир доктаамал тарылга пунктузу олардан ажылдап турарын дыңнатты. Үнүүшкүнүг бригадалар болгаш садыг төвүнде тарылга пунктузу таварыштыр хүнде ортумаа-биле 100 хире кижиле тарылганы эртип турарын Шончалай Эрес-ооловна тодаргай тайылбырлап бергеш, «Шын» солунга чырыдары-биле ийи арын сан-чугагайлыг кылып чоруткан ажылының дугайында справканы база хоолгалап берди.

Бодум коронавирууска удур тарытпышаан тарылга дугайында кылган репортажымның кол сорулгазы – хамчыктыг аарыгга удур чон аразында тарылганы канчаар организаастаанын хынап, чонга тайылбырлаары, чедер-четпес талаларын бодум чижээмге илери дири турган. Ооң түңнели кылдыр «Шын» солунуң

номчукчуларының мурнунга илеткээрим болза, ам бо хүнде Тыва Республиканың Чазаа, Кадык камгалал яамызы бүгү хемчеглерни ап, ол ажылды чогуур бедик деңнелде чорудуп турарын бодум ийи караам-биле көрдүм, ийи кулаам-биле дыңнадым, эддим-кежим-биле база эртим! Ооң херечизи кылдыр Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң диагностика-консультация поликлиниказының тарылга ажылын канчаар, кандыг чорудуп турарын бижээним бо.

Ам коронавирууска удур демисел чүгле ниитизи-биле чондан, кижиле бүрүзүндө хамааржыр-дыр. Ылап-ла бистиң чуртуну Россияда коронавирууска удур вакцинаны эртемденер 3-4 чедир хамчыктыг аарыгны кыска үе иштинде шинчилеп тургаш, чогаадып үндүргеннер-дир! Ол вакциналар дыка хөй чурттарда албан езузу-биле бүртүктөткен. Ол вакциналарны Россия бодунуң хамаатыларынга чедер кылдыр бүдүрбүшаан, өске чурттарга база дузалажып, ынаар база чорудуп турар.

Тывада коронавирууска удур вакцина четчир кээп турар, ковидке удур тарылга ажылын бедик деңнелде организаастаан болганда, ниитизи-биле чонну, кижиле бүрүзүн бодунуң кады, амы-тыны дээш харысалгазын күштелдирип, хамчыктыг аарыгга удур тарылганы эртип аарын кыйгырдым!

Мерген АНАЙ-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОНАРЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректорлар: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы – 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Херечилелдин дугаары – ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге – П6855, организацияларга – П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН» СОЛУНУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

СОЛУНУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУГ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5000 кезек

Чарлал — Реклама

ИП Подин Михаил Васильевич (Рекламно-информационное агентство «Наш город») уведомляет о готовности предоставить услуги на размещение в газете «Твой-Информ» (рег. № ТУ-24-01147 от 16.04.2020) агитационных материалов на досрочные выборы Главы-Председателя Правительства Республики Тыва, выборы депутатов Государственной Думы, Федерального собрания РФ 8-мого созыва, депутатов представительных органов и муниципальных районов, назначенных на 19 сентября 2021 г.

Адрес: 667000, г. Кызыл, ул. Кочетова, 35, оф. 226,

тел. 8-913-344-0555

ИНН 170101431988 ОГРН 304170109200211

СТОИМОСТЬ РАЗМЕЩЕНИЯ 30 РУБЛЕЙ ЗА 1 СМ²

Утерянное свидетельство №17 685573, выданное НОУ ДПО Кызылской АШ Досааф на имя Ак-Тараа Айыраа Бай-Караевны, считать недействительным.

Сертификат специалиста №1154242398694 ЧУДПО «Институт переподготовки и повышения квалификации специалистов здравоохранения», выданный 20.04.2020 года в г. Новосибирска на имя Салчак Роман Унчур-ооловича, считать недействительным.